

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

ลุ่มน้ำ

3 กรณีศึกษา : โครงสร้างและพลวัต

พรพีไล เลิศวิชา

โครงการศึกษาวิจัยชุมชนหมู่บ้าน
พลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย
30 พฤษภาคม 2546

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

ลุ่มน้ำ

3 กรณีศึกษา : โครงสร้างและพลวัต

พรพีโล เลิศวิชา

โครงการศึกษาวิจัยชุมชนหมู่บ้าน
พลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย

สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

บทที่ 1

แนวความคิดสำคัญ

1. ทำไมเราจึงสนใจศึกษาลุ่มน้ำ

1) ถิ่นฐาน

ลุ่มน้ำเป็นพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ในบริเวณที่มีลำน้ำไหลผ่าน แม่น้ำก่อกำเนิดจากภูเขาค่อยไหลลงมาจากหลายแหล่งต้นน้ำ จากพื้นที่สูงบริเวณต้นน้ำลำธารที่ปกคลุมด้วยผืนป่าลงมาถึงที่ราบลุ่มและที่ราบริมฝั่งน้ำ หรือที่ราบชายฝั่งทะเล แต่ละลุ่มน้ำมีผู้คนตั้งถิ่นฐานเพราะน้ำเป็นที่มาของความอุดมสมบูรณ์ สังคมเกษตรกรรมเริ่มต้นขึ้นที่นั่น สำหรับเมืองไทยเกษตรกรรมมีบทบาทสำคัญมาก การทำความเข้าใจลุ่มน้ำจึงเป็นสิ่งสำคัญ แม้ว่าหลายลุ่มน้ำได้เปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตที่หลากหลาย แต่สังคมเกษตรกรรม ณ ลุ่มน้ำได้ให้กำเนิดระบบทั้งหลายอันเป็นฐานราก เป็นรากเหง้าที่ก่อตัวมาเป็นสิ่งที่ปรากฏในปัจจุบัน เราทราบว่าประเทศไทยมีลุ่มน้ำสำคัญจำนวนมาก อย่างเช่น ลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นเส้นชีวิตของอาณาจักรอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ลุ่มน้ำปิงของอาณาจักรล้านนา ลุ่มน้ำชีและลุ่มน้ำมูลของอีสาน เป็นต้น การเข้าใจชุมชนลุ่มน้ำจะช่วยให้เราเข้าใจระบบต่างๆ ว่ามีจุดตั้งต้นมาอย่างไร มีองค์ประกอบแบบไหนที่กำหนดลักษณะทั่วไปของลุ่มน้ำนั้นๆ ให้เหมือนหรือแตกต่างจากลุ่มน้ำอื่น มีองค์ประกอบแบบไหนที่ทำให้อ่อนแอหรือเข้มแข็งอยู่ในกาลเวลาต่างๆ ในประวัติศาสตร์ รวมทั้งช่วยให้สามารถศึกษาและยืนยันว่าอะไรคือลักษณะร่วมกันที่เชื่อมโยงชุมชนหลายลุ่มน้ำเป็นเครือข่ายอันเดียวกัน การศึกษาลุ่มน้ำก็คือ การพยายามทำความเข้าใจฐานของสังคมที่ก่อตั้งขึ้น และทำให้เราพอจะมองเห็นว่ามีความเชื่อมโยงมาถึงปัจจุบันและจะทำนายแนวโน้มของลุ่มน้ำได้อย่างไร

2) คนกับพื้นที่

ลุ่มน้ำ นั้นว่าที่จริงแล้วเป็นคำที่มีนัยทางภูมิศาสตร์เช่นเดียวกับคำว่า ภูเขา ทะเล ทะเลสาบ ที่ราบ สิ่งที่ทำให้ลุ่มน้ำเกิดความหมายทางสังคมขึ้นมาก็คือ คน คนจำนวนมากซึ่งอยู่อาศัย ณ ลุ่มน้ำ และร่วมกันสร้างแนวความคิด ประกอบโครงสร้าง จัดตั้งองค์กร และมีปฏิบัติการ เพื่อร่วมกันดำเนินชีวิตในลุ่มน้ำให้มีความยั่งยืนและมีผลผลิตภาพ ความเป็นลุ่มน้ำจะมีขึ้นก็เพราะมีระบบของงามขึ้นมาจากภูมิศาสตร์กายภาพนั่นเอง

พื้นที่ลุ่มน้ำมีนัยทางภูมิศาสตร์กายภาพที่สะดวกต่อการศึกษา เพราะมีเส้นแบ่งน้ำ ต้นน้ำ สบ (จุดที่ลำน้ำหลายสายมาพบกัน) และลำน้ำ พื้นที่ลุ่มน้ำกำหนดขอบเขตได้ชัดเจนทั้งด้วยสายตาและจากแผนที่ อีกทั้งไม่มีขีดจำกัดด้วยมาตราส่วน กล่าวคือ เราสามารถแบ่งลุ่มน้ำตามศักยภาพของลุ่มน้ำ ตั้งแต่ลุ่มน้ำขนาดเล็กใหญ่ไปจนถึงลุ่มน้ำระดับลุ่มน้ำห้วยเท่านั้น ด้วยเหตุที่ลุ่มน้ำมีระบบที่ผูกพันอยู่กับลักษณะดินและพืชพรรณในบริเวณลุ่มน้ำใกล้เคียงกัน ก็ยิ่งเอื้ออำนวยต่อการทำความเข้าใจการจัดระบบการผลิตของชุมชนยิ่งขึ้น

ผู้คนในลุ่มน้ำย่อมมีความรู้สึกและมีประสบการณ์ร่วมกันอยู่ในพื้นที่ระดับท้องถิ่น อันมีการแสดงออกร่วมกันของกลุ่มชน เช่น ความรักและผูกพันกับบ้านเรือน เครือญาติ วัด สถานที่สำคัญ มีความสำนึกทางด้านความรับผิดชอบและความหวัง มีปัญหาความขัดแย้งที่ผลประโยชน์ของปัจเจกบุคคลขัดแย้งกัน หรือขัดแย้งกับส่วนรวม มีความวิตกกังวลและต้องการแก้ปัญหา เป็นต้น ตัวแปรร่วมต่างๆ ของกลุ่มชนที่มีการแสดงออกร่วมกันอยู่ในลุ่มน้ำหนึ่งๆ ทำให้เกิดความผูกพันต่อพื้นที่นั้น ดังนั้น สิ่งที่เป็นลักษณะร่วมกันของกลุ่มน้ำที่สำคัญย่อมปรากฏผ่าน **ตัวแปรทางด้านกายภาพ** เช่น สันเขา ที่ราบ เส้นทางน้ำ ฝน และลม **ตัวแปรทางด้านวัฒนธรรมและสังคม** อันประกอบด้วย ภาษา วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อ ทั้งสองตัวแปรนี้เป็น**ตัวเชื่อม (bond)** ที่สำคัญที่ทำให้ลุ่มน้ำเกิดความหมายทางสังคมขึ้นมา อย่างไรก็ตาม ควรเข้าใจว่า **ขอบเขตของลุ่มน้ำไม่ใช่เส้นแบ่ง** ไม่สามารถกำหนดว่าเป็นเส้นแบ่งที่จะคั่นระหว่างเขตหนึ่งกับอีกเขตหนึ่ง แม้อาจจะนับบริเวณสิ้นสุดลำน้ำเป็นจุดสิ้นสุดของลุ่มน้ำ ก็ยังต้องเข้าใจว่า พื้นที่ที่เป็นรอยต่อที่ลำน้ำหลายสายมาพบกันนั้นมีบริเวณกว้าง อย่างน้อยก็นับเป็นหลายกิโลเมตร การกล่าวถึงพื้นที่และขอบเขตของลุ่มน้ำ อาจทำได้เพียงรับรู้ถึงความหมายของใจกลาง ซึ่งก็คือสองฝั่งลำน้ำ ไกลจากที่ตั้งนี้ออกไปไกลที่สุดก็จะปรากฏอิทธิพลของสังคมลุ่มน้ำลดลงเรื่อยๆ เพราะการติดต่อของระบบที่โยงยึดในลุ่มน้ำมาไม่ถึง เรียกว่า พื้นที่แบบนั้นอยู่นอกเขตลุ่มน้ำ เช่น ระหว่างลุ่มน้ำขานกับลุ่มน้ำปิง มีพื้นที่ติดต่อกัน ณ สบขาน ชุมชนที่อยู่ ณ รอยต่อมักจะเป็นส่วนผสมของสองระบบ ในบางกรณีสองลุ่มน้ำมีส่วนที่ซ้อนทับกัน ทำให้สองระบบมีปฏิสัมพันธ์กัน ดังกรณีชาวนาที่ใช้สองน้ำ เช่น ผู้ใช้น้ำปิงและใช้น้ำขานพร้อมกันก็มีจำนวนมาก ณ ตำบลที่อยู่ปลายลำน้ำขาน เป็นต้น การกล่าวถึงลุ่มน้ำจึงเป็นการกล่าวในความหมายที่ตระหนักถึงลักษณะที่กล่าวมานี้

อันที่จริงแล้วในลุ่มน้ำย่อมมีปรากฏการณ์จำนวนมากที่มองไม่เห็นด้วยรูปร่างสัณฐาน เราไม่อาจหยุดการพิจารณาลุ่มน้ำไว้แต่เพียงการพิจารณาจุดตำแหน่งที่ตั้ง การรวมตัวของไร่นา ขอบเขต บ้านเรือน ถนน สะพาน เส้นทางน้ำ หรือการผลิต ณ ตำแหน่งต่างๆ ของลุ่มน้ำอย่างผิวเผิน แต่ควรพิจารณาความสัมพันธ์ร่วมระหว่างปัจจัยด้านกายภาพและปัจจัยด้านมนุษย์ มองทะลุลงไปให้เห็นสิ่งที่อยู่เบื้องหลังไกลไปกว่าชีวิตทำมาหากิน นั่นคือ ปัจจัยด้านวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์อันสืบมาแต่อดีต และพวกเขาได้นำมาสร้างเป็นแนวคิดจนปรากฏชัดเจนในภูมิทัศน์ของลุ่มน้ำที่ต่างกัน นั่นก็คือ แท้ที่จริงพื้นที่ลุ่มน้ำเป็นผลงานทางวัฒนธรรมของผู้คนแต่ละกลุ่มที่ได้เข้ามาสร้างสรรค์ พัฒนาพื้นที่ภูมิศาสตร์ตามแนวคิดหรือมุมมองที่มีอยู่

ถ้าเราสามารถเข้าใจในสถานที่หนึ่ง ลุ่มน้ำหนึ่ง ว่าทำไมจึงเป็นเช่นนั้น จะช่วยให้เราเข้าใจต่อไปถึงเรื่องเอกลักษณ์และความแตกต่างคล้ายคลึงของลุ่มน้ำหนึ่งกับลุ่มน้ำอื่นๆ อันเป็นพื้นที่ทางสังคมของชุมชนในประเทศของเรา

3) เวลา

การศึกษาลุ่มน้ำความจริงแล้วมีประเด็นพึงตระหนักก็คือเรื่องเวลา เราสามารถทำความเข้าใจลุ่มน้ำได้ก็จริงอยู่ และต้องย้ำว่าเป็นการศึกษาในยุคไหน ช่วงเวลาไหน เพราะรู้กันดีว่าพื้นที่ทางสังคมหนึ่งๆ จะมีความเที่ยงก็เฉพาะในช่วงเวลาที่พื้นที่นั้นได้ถูกสร้างความหมายทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมขึ้นมา และความหมายอาจมีส่วนแปรเปลี่ยนเมื่อกาลเวลาเปลี่ยนไป บางกรณีอาจคล้ายเดิมหรืออาจจะยังอาจปรากฏร่องรอยรากเหง้าของเดิมอยู่ นอกจากนี้แล้วลุ่มน้ำไม่ใช่เขตโดดเดี่ยวที่ไม่

เกี่ยวข้องกับพื้นที่อื่นในประเทศ ทุกลุ่มน้ำย่อมมีความสัมพันธ์กับพื้นที่ใกล้เคียง หรือแม้ห่างไกลออกไป ขึ้นอยู่กับลักษณะและความต้องการของผู้คนในลุ่มน้ำนั้นและพลังที่มาจากภายนอก

ดูคล้ายกับว่าแนวคิดเรื่องชุมชนลุ่มน้ำ เป็นแนวคิดเชิงภูมิศาสตร์วัฒนธรรมที่ล้าสมัย เพราะเน้นในเรื่องที่ ปรากฏอยู่ในพื้นที่จำกัดหนึ่งๆ แต่แท้ที่จริงก็ยังไม่มิตัวเลขสำรวจทางสถิติใดที่บ่งชี้ว่าพื้นที่ระดับโลกหรือระดับรัฐได้ครอบงำงานการพื้นที่ระดับท้องถิ่นได้อย่างสม่ำเสมอ ยากที่จะปฏิเสธได้ว่า พื้นที่ทางกายภาพกับการจัดรูปของสิ่งต่างๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำต่างๆ นั้น ย่อมเป็นผลของกันและกันโดยตรงมีลักษณะและแบบแผนอันชัดเจน และส่วนมากก็ต่อเนื่องยาวนานหลายร้อยปี เช่น เมื่อกล่าวถึงลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำลำพระเพลิง ลุ่มน้ำชียา ก็พอจะมองเห็นได้ว่า ลุ่มน้ำทั้งสามได้สร้างบริบทสังคมแบบที่ราบในหุบเขา ที่ราบสูง และลุ่มน้ำที่ติดต่อกับทะเล ขึ้นมา ไม่ว่าจะเป็นแบบแผนการผลิต วิธีการจัดการระบบน้ำ การจัดการแรงงาน หรือระบบการค้าขายแลกเปลี่ยน และในที่สุดก็คือสิ่งที่แทรกซึมอยู่เบื้องหลังพลวัตและการตัดสินใจของประชาชน นั่นคือ วัฒนธรรมท้องถิ่น ในเวลาต่อมาเมื่อมีการเพิ่มจำนวนประชากรและความต้องการในที่ดินเพื่อการเกษตรสูงขึ้น ปฏิสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่ต่างๆ ในลุ่มน้ำ เช่น ระหว่างที่ราบกับพื้นที่สูงก็เข้มข้นขึ้น รวมทั้งความสัมพันธ์ต่างลุ่มน้ำทวีขึ้น ก็ยังมีการศึกษาใหม่ๆ ที่ค้นพบว่า วัฒนธรรมและองค์ความรู้มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจในการเลือกแนวทางการจัดระบบสังคมและชุมชน และมีผลต่อความยั่งยืนของลุ่มน้ำโดยตรง

2. แนวความคิด องค์กร และปฏิบัติการของหมู่บ้านลุ่มน้ำ

ชุมชนหมู่บ้านและหมู่บ้านลุ่มน้ำมีโครงสร้างและการจัดระบบในโครงสร้างนั้นเป็นของตนเอง ที่สำคัญซึ่งค้นพบในทั้งสามลุ่มน้ำ คือ ลุ่มน้ำชาน จ.เชียงใหม่ ลุ่มน้ำชียา จ.สุราษฎร์ธานี ลุ่มน้ำลำพระเพลิง จ.นครราชสีมา ได้แก่ 1.ระบบเครือญาติ 2.ระบบจัดการน้ำ 3.ระบบการผลิต 4.ระบบการใช้และจัดการแรงงาน 5.ระบบตลาดชุมชน 6.ประเพณี พิธีกรรม ทั้ง 6 ระบบในสามลุ่มน้ำนี้ล้วนแต่มีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างกัน

การจัดระบบหรือโครงสร้างไม่ได้มาสมบูรณ์ในทันทีแรก มันเป็นการพัฒนาขึ้นจากโครงสร้างและการจัดระบบที่ซับซ้อนน้อย หรือแทบจะไม่มีอะไรเลยสู่ความซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ ระยะทางหรือความแตกต่างระหว่างจุดตั้งต้นกับจุดปลายทางบ่งบอกถึงเส้นทางที่สิ่งเหล่านั้นดำเนินการเปลี่ยนแปลงมา เส้นทางที่วุ่นวายบอกถึงทิศทางหรือแนวทางของสังคม นั่นก็คือ เส้นทางบอกถึงสิ่งที่เรียกว่า “ความคิด” ที่ใช้ในการตัดสินใจเดินทางมาบนเส้นทางนี้ ความคิด ในความหมายแคบ คือสิ่งที่เกิดจากความเข้าใจและสมองประมวลผลออกมาแบบตั้งใจหรือรู้สึกตัว แต่การที่สังคมลุ่มน้ำเปลี่ยนแปลงจากจุดหนึ่งไปยังอีกจุดหนึ่งอย่างมีเป้าหมาย มีการเดินทางสู่เป้าหมายไม่ใช่เส้นทางที่สับสนสะเปะสะปะ เช่นนี้ก็สะท้อนว่าต้องมีความคิด ต้องมีเจตจำนงที่กำกับอยู่ให้ตัดสินใจเดินทางมาบนทิศทางนี้ การที่เส้นทางนี้มีเส้นทางที่เป็นแบบแผนแน่นอนเป็นเวลายาวนานไม่เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น เป็นสิ่งสำคัญที่บอกว่า สังคมลุ่มน้ำมีระบบความคิด มีแนวความคิด กล่าวโดยสรุป แนวคิด ก็คือ ความคิดที่มีจุดมุ่งหมาย ซึ่งอธิบายว่า สังคมลุ่มน้ำไม่ได้ถูกสร้างขึ้นแบบต่างคนต่างคิด ต่างคนต่างทำ ปรับเปลี่ยนไปเรื่อยๆ ตามสถานการณ์ใหม่ๆ ที่เข้ามาแบบไร้ทิศทาง

แนวทางของสังคมลุ่มน้ำมีขึ้นและเปลี่ยนแปลงมาบนรากฐานของระบบที่เน้นหนักความเท่าเทียม ความเกื้อกูล และมีการโยกยัดกันหลายระนาบ เห็นได้ชัดเจนนว่า ทิศทางยังพยายามจะไม่เปลี่ยนไปใน ทิศทางอื่น นโยบายของแนวทางนี้แสดงให้เห็นว่า สังคมลุ่มน้ำมีจินตภาพอยู่ว่าตัวตนของตนต้องการอะไร สภาพสังคมที่มีอยู่กับความคิดว่าสังคมควรจะอยู่แบบไหนเกือบจะเป็นสิ่งเดียวกัน ชุมชนเป็น โครงสร้างที่มีชีวิต ชุมชนลุ่มน้ำแม้ประกอบด้วยหลายชาติพันธุ์ หลายถิ่นอพยพเข้ามาแต่ก็สนใจว่าอะไร จะเป็นโครงสร้างแทนที่โยกยัดสังคมให้มียู่ มีการค้นคิดระบบที่จะค้ำจุนสังคมลุ่มน้ำเอาไว้ การมี โครงสร้างเป็นสิ่งที่สำคัญ เพราะว่าโครงสร้างเกิดขึ้นมาเพื่อให้การจัดระบบเป็นไปได้ มีการโยกยัด มี แกนเพื่อให้มีส่วนต่างๆ ของสังคมโยกยัดให้เป็นรูปร่างอยู่ และเพื่อป้องกันตัวเองไม่ให้ถูกทำลายลง

การควบคุมเชิงอำนาจบังคับจากภายนอกโดยเฉพาะจากรัฐ ตั้งแต่สมัยระบบศักดินาปรากฏใน รูปของการเก็บส่วย เกณฑ์แรง และการเข้าครองครองที่ดิน ซึ่งมีผลต่อประวัติศาสตร์สังคมของลุ่มน้ำ แต่ผลของอำนาจนั้นดูไม่มีผลต่อโครงสร้างภายในของสามลุ่มน้ำในปัจจุบัน เพราะในที่สุด โดยกาล เวลาการเก็บส่วย เกณฑ์แรงยุติลง และที่ดินของเจ้าถูกขายและกระจายอยู่ในมือของสามัญชน

กลุ่มชาติพันธุ์และชุมชนที่มาอยู่ร่วมกันในลุ่มน้ำปรับตัวและเรียนรู้ ในเวลา 200-300 ปีที่ผ่านมา มีการขัดขวางของสังคมเพราะภัยสงครามและการเมือง คนบางกลุ่ม บางพวกล้มหายตายจากไป แต่ ชุมชนใหม่ถูกสร้างขึ้นมา ณ จุดเดิม ดังตัวอย่าง ลุ่มน้ำขานที่เติบโตขึ้นมาบนพันนาขาน และลุ่มน้ำ ไชยาเติบโตขึ้นมาบนพื้นที่ชายฝั่งทะเล ติดต่อกับอ่าวบ้านดอนซึ่งอยู่ใกล้เคียงกับพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับ ประวัติศาสตร์อาณาจักรศรีวิชัย รวมทั้งมีการผลิตซ้ำความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของชุมชนลุ่มน้ำผ่าน ตำนานและเรื่องเล่าอย่างเข้มข้น

ระบบโครงสร้างของสังคมลุ่มน้ำได้ปรากฏตัวผ่านปฏิบัติการที่สำคัญ คือ

1. หน่วย

ชุมชนลุ่มน้ำสร้างหน่วยระดับ “บ้าน” ขึ้นสู่การเป็น **หมวดหมู่** จนถึงระดับ **เมือง** บนลุ่มน้ำ **หมวดหมู่** จำแนกตามความจำเป็นของชีวิตและการงาน หน่วยที่ว่านี้เน้นขนาดเล็ก สังเกตได้ว่า หมู่บ้าน พยายามจำกัดจำนวนประชากรไว้ที่ไม่เกินสี่ห้าร้อยครอบครัว ถ้าเกินไปจากนั้นก็เริ่มนับหนึ่งใหม่ จัดตั้ง ขึ้นเป็นหมู่บ้านใหม่แยกไปอีกหน่วยหนึ่ง

หน่วยของหมวดหมู่นั้น แม้จะมีระบบขนาดใหญ่มาก เช่น หมวดหมู่เมืองฝาย ซึ่งมีสมาชิกนับได้ หลายร้อย หลายพันคน แต่ก็ถูกจัดแบ่งย่อยออกเป็นหน่วยเล็กลงหลายหน่วย เช่น หมวดสิบคน ยี่สิบคน เป็นต้น หมวดหมู่ของการเอาแรงแม้ว่าจะใช้หลายสิบคนก็ยังถือว่ามีความใหญ่ จึงเริ่มต้นนับจากหมู่ คนใกล้ที่สุด คือนับแรงจากญาติพี่น้องก่อน แล้วขยายออกไปสู่บ้านใกล้เคียงหรือคนที่อยู่ในวงจร เวลาหรือวงจรการผลิตเดียวกัน

หน่วยที่มีขนาดเล็กเช่นนี้หมายความว่า ชุมชนต้องการเน้นความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมและความคิด ทุกหน่วยตั้งต้นจากความสัมพันธ์ส่วนตัว ความสัมพันธ์ของครอบครัว และเครือญาติ ถัดไปคือความ สัมพันธ์ที่อยู่ร่วมกันบนสภาพภูมิศาสตร์ใกล้เคียง การที่ความสัมพันธ์เป็นแบบนี้และหน่วยมีลักษณะเช่นนี้ ก็เพื่อให้การร่วมมือ การสื่อสาร เป็นไปอย่างทั่วถึงและเป็นจริง ไม่ใช่ความสัมพันธ์เสมือน (virtuality)

พิจารณาแล้ว ระบบความสัมพันธ์แบบนี้จะดำเนินไปได้ดี หน่วยต้องมีขนาดเล็กเพื่อทำให้ความสัมพันธ์มีความเป็นไปได้ ในหน่วยที่มีขนาดใหญ่ในโลกปัจจุบัน เช่น ในชุมชนเมืองต้องอาศัยเทคโนโลยีระบบและความสัมพันธ์จึงจะเป็นไปได้ แม้เทคโนโลยีจะช่วยให้ความสัมพันธ์ขนาดใหญ่และซับซ้อนมากขึ้นเป็นไปได้ แต่ปัญหาก็คือ ความสัมพันธ์ที่ เป็นจริง จะค่อยๆ จางลง และในที่สุดมีผลให้ระบบความสัมพันธ์ตามธรรมชาติอ่อนแอลง เปลี่ยนแปลงไปสู่ความสัมพันธ์ทางอ้อมมากขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งอาจทำให้หน่วยสูญเสียตนเองได้ง่าย

การที่หน่วยมีขนาดเล็กและระบบความสัมพันธ์เน้นความเป็นจริงนี้มีข้อจำกัดอยู่เหมือนกัน เพราะการเติบโตจะถูกจำกัดด้วยความเป็นจริงของระบบความสัมพันธ์ ความสัมพันธ์นี้เป็นที่มาของปฏิบัติการที่สะท้อนลักษณะของชุมชนอยู่แล้ว ดังนั้น ความสัมพันธ์ในหน่วยเล็กมีผลให้จำกัดการขยายตัว การสะสมทุนเกิดขึ้นช้า และมีข้อจำกัดในการพัฒนาเทคโนโลยี รวมทั้งเสี่ยงต่อการถูกคุกคามจากเทคโนโลยีที่เหนือกว่า ดังตัวอย่าง ระบบจัดการน้ำเทคโนโลยีสูงจากตะวันตกเข้าทำลายนบน้ำไซยา และหมู่บ้านทุนและหลายแห่งเกิดภาวะน้ำท่วมรุนแรงเพราะเทคโนโลยีควบคุมปัญหาน้ำเค็มของรัฐบาล เป็นต้น

2. ความสัมพันธ์

ความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยในโครงสร้างสังคมของกลุ่มน้ำในทุกระบบเน้นความสัมพันธ์แบบเท่าเทียม การจัดระบบเครือข่ายและมรดกสนใจการสืบทอดผ่านลำดับศักราชที่เน้นการยกย่องฐานะและทรัพย์สิน โครงข่ายของเครือข่าย กลายเป็นฐานของการถือครองที่ดิน การขยายพื้นที่การเพาะปลูก และระบบแรงงาน ขณะเดียวกัน การจัดระบบอื่น เช่น ระบบจัดการน้ำ สนใจแบ่งสรรบนความยุติธรรม เห็นใจผู้ที่เสียเปรียบ แทนที่จะเน้นความเท่าเทียมและการแบ่งหน้าที่แบบเฉลี่ย ผู้ที่ถือครองที่ดินมาและอยู่บนฐานทรัพยากรที่เหนือกว่าอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ที่คนส่วนมากที่ด้อยกว่ายอมรับหลักการในทั้งสามกลุ่มน้ำได้พบว่าชาวนาที่อยู่ปลายน้ำจะได้รับส่วนแบ่งน้ำอย่างยุติธรรม และได้รับสิทธิเป็นผู้นำของระบบเหมืองฝาย การปิดเปิดน้ำและการแบ่งน้ำยังคำนึงถึงความยุติธรรมบนแกนเวลาอีกโสดหนึ่ง ความสัมพันธ์แบบนี้จะเป็นไปได้ก็เพราะระบบหรือโครงสร้างเชื่อมโยงระหว่างหน่วยที่มีอำนาจเท่าๆ กัน เช่น ระหว่างตระกูลกับตระกูล ระหว่างบ้านกับบ้าน ระหว่างเจ้าของนากับเจ้าของนา ระหว่างหมู่บ้านกับหมู่บ้าน ระหว่างหมวดกับหมวด เป็นต้น ดังนั้นแนวคิดเรื่องการมีอำนาจเท่าๆ กัน จัดเป็นแนวคิดพื้นฐานที่ซึมซาบอยู่ในวิถีชีวิต

เราจะตั้งข้อสังเกตได้ชัดเจนว่า ความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยในสังคมกลุ่มน้ำไม่เน้นการใช้อำนาจ แต่เน้นความสมัครใจและเห็นอกเห็นใจ โดยพิจารณาจากระบบความสัมพันธ์ของหลายระบบ เช่น ระบบเอามือในภาคเหนือ ระบบไซแรงในภาคใต้ เน้นสมานฉันท์ของแรงงาน ระบบเลี้ยงผีเน้นความเสมอกันภายใต้อำนาจบรรพบุรุษและธรรมชาติ ระบบเหมืองฝายเน้นความร่วมมือและการแบ่งหน้าที่ตามข้อตกลง ระบบตลาดและการแลกเปลี่ยนเน้นความสามารถในการพึ่งพาตนเองระดับครอบครัวขยายสู่ระดับชุมชนจนถึงระดับกลุ่มน้ำ เพราะเหตุที่หน่วยแต่ละหน่วยมีความแตกต่างกันน้อย ดังนั้น ความสัมพันธ์ที่ไม่เน้นอำนาจจึงเป็นไปได้ ในกรณีที่มีความแตกต่าง ชุมชนหันไปพึ่งพิงระบบอุปถัมภ์ ซึ่งลดความเสี่ยงต่อการใช้ความก้าวร้าวของอำนาจอีกฝ่ายหนึ่งลง

องค์กรเพียงลักษณะเดียวในลุ่มน้ำที่พอจะมองเห็นว่ามีขนาดใหญ่และใช้อำนาจก็คือ องค์กรเหมืองฝาย เพราะมีหัวหน้าผู้ควบคุมระบบ มีกฎระเบียบที่มีข้อบังคับ มีการลงโทษ มีมาตรการดำเนินระบบอย่างมีรูปการเข้มงวด ในแง่องค์กรจัดตั้งมีการบังคับบัญชาเป็นชั้นๆ ที่เป็นเช่นนั้นอธิบายได้ว่า องค์กรเหมืองฝายเกี่ยวข้องกับการใช้ทุน เครื่องมือ แรงงาน และเทคโนโลยีขนาดใหญ่ การจัดการระบบนี้ต้องใช้อำนาจที่รวมศูนย์ มีลักษณะจัดตั้งที่เข้มงวด แต่แม้กระนั้น การใช้อำนาจของระบบนี้ก็ไม่มีลักษณะต่อเนื่อง ถาวร แต่ตกลงกำหนดอำนาจตามระยะเวลาที่จำเป็นของการทำงานในรอบปีแล้วจบลง ชุมชนลุ่มน้ำใช้ระบบความสัมพันธ์ของเครือญาติและความสัมพันธ์ต่อธรรมชาติภายใต้ระบบจารีตต้องห้าม และฝึฝายมาควบคุมการใช้อำนาจนี้ให้ยุติธรรมยิ่งขึ้น และเพื่อเป็นการยกย่อง ยอมรับ รับรู้การมีอยู่ของความยากลำบากในการนำองค์กร ชุมชนได้คิดค้นระบบการตอบแทนน้ำใจผู้เสียสละขึ้นมาใช้แทนการว่าจ้าง เช่น ระบบน้ำยก เป็นต้น

3. การโยงยืด

การโยงยืดของระบบหรือความสัมพันธ์ในระบบมีวิวัฒนาการ และมีการเปลี่ยนแปลง หรืออาจมีจุดจบ การโยงยืดไม่ใช่สิ่งสมบูรณ์ แต่เราอาจอธิบายภาพของการโยงยืดของสังคมลุ่มน้ำ ณ กาลเวลาใดเวลาหนึ่งได้ แม้ว่าวันข้างหน้าภาพนี้จะเปลี่ยนแปลงไป ลักษณะการโยงยืดในลุ่มน้ำสำคัญทั้งสามเขตในปัจจุบัน มีลักษณะดังนี้

1) การโยงยืดมีจุดประสงค์สำคัญ ก็คือ เพื่อควบคุมตัวเองและเพื่อต่อสู้กับสิ่งภายนอก วิธีโยงยืดบางอย่าง แขนงโยงยืดบางแขนงดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่น และยังเข้มแข็งก็เพราะมันเป็นแกนที่มีประสิทธิภาพและมีความยืดหยุ่นสูง เช่น การโยงยืดผ่านระบบเครือญาติ และผ่านระบบจัดการน้ำในหน่วยลุ่มน้ำ ก็ถือว่ายั่งยืนมานานหลายร้อยหลายพันปี การโยงยืดเหล่านี้ในบางช่วงอาจเริ่มอ่อนตัวลง เพราะภัยพิบัติธรรมชาติหรือเพราะการคุกคามรุนแรงจากภายนอกอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น สงคราม แต่เหตุที่ระบบจัดการน้ำของชุมชนและระบบเครือญาติผูกพันอยู่และวางฐานอยู่บนความสอดคล้องกับธรรมชาติและลักษณะเผ่าพันธุ์มนุษย์ จึงทำให้มันกลับมาปรากฏตัวใหม่ในรูปรอยที่คล้ายเดิม หรือมีนัยของระบบเดิม

2) การโยงยืดที่มีความต่อเนื่องยาวนานในลุ่มน้ำ ไม่ใช่การต่อเนื่องมาเพราะว่าไม่มีใครต้องการการเปลี่ยนแปลง แต่เป็นเพราะว่ามันเป็นจุดดุลยภาพที่เหมาะสมของระบบความสัมพันธ์ ดังนั้นระบบของการโยงยืดจึงสามารถผลิตซ้ำตัวเอง มันสามารถทำซ้ำระบบและกลไกเดิม ทำให้มันดำรงอยู่ได้ ดังจะพิจารณาได้จากการสืบทอดระบบหมวดหมู่ ระบบการระดมแรงงาน ระบบการช่วยเหลือกันในการทำงานของครัวเรือน ระบบการจัดการสวัสดิการในชุมชน เป็นต้น การผลิตซ้ำตัวเองได้สะท้อนมาจากความเชื่อมั่นในอำนาจที่จะจัดการตนเอง องค์กรพหุที่ผลิตซ้ำตัวเองไม่ได้ย่อมถึงจุดจบ

มีตัวอย่าง กรณีการยกเลิกการทำน่านับหมื่นไร่ ณ ลุ่มน้ำไชยา จ.สุราษฎร์ธานี ในปีสำรวจของคณะวิจัย พ.ศ.2543-2545 ซึ่งเกิดจากสาเหตุสำคัญสามประการ คือ 1) การสร้างคันคลองกั้นน้ำเค็มที่ไหลเข้ามาจากทะเลของรัฐในตำแหน่งที่ไม่เหมาะสม ทำให้น้ำจืดก็ไหลลงสู่ทะเลไม่ได้นำไปสู่ภาวะน้ำท่วม 2) งบประมาณ ชุมชนเสียหายหักพังลงจำนวนมาก เนื่องจากอัตราไหลของน้ำที่รุนแรงหนักหน่วง ชวนาจึงขาดแคลนน้ำในการทำนา น้ำจืดก็ไม่ได้ไหลน้ำเค็มออกไปตามจังหวะและเวลาที่เหมาะสม

ทำให้ดินเปรี้ยวจากการที่น้ำทะเลบ่าขึ้นมาถึงที่ราบทำนา เราสามารถพิจารณาได้ว่า ภาพเหตุการณ์นี้เป็นการเปลี่ยนแปลงในช่วงปีที่น่าห่วงใยมาก อย่างน้อยเหตุการณ์ร้ายแรงนี้ดำเนินมาแล้วนับสิบปี แต่ภาพที่เห็นนี้ก็ยังไม่ได้อธิบายว่า การโยกย้ายของระบบนี้จะสิ้นสุดลงแน่นอน เพราะยังคงมีปัจจัยหลายอย่างกล่าวคือ มีปฏิกริยาทั้งจากชาวนาและจากรัฐตอบโต้กันอยู่ เพราะการคุกคามของระบบโยกย้ายนี้มาจากภายนอก คือ ระบบใหม่ของการจัดการน้ำโดยรัฐ ยังคงมีขั้นตอนต่อไปของการต่อสู้ระหว่างสองฝ่ายเพื่อปรับเปลี่ยนภาวะที่คุกคามนี้ไปสู่สถานการณ์ใหม่ที่อันตรายน้อยลง อย่างไรก็ตามคุณภาพใหม่อาจหมายถึง ความยั่งยืนของระบบ ความอ่อนแอ หรือความล่มสลาย อย่างไรก็ตามหนึ่งก็ได้ แต่เรายังไม่อาจกล่าวได้ว่า พลวัตของกลุ่มน้ำไชยาก้าวไปสู่ความอ่อนแอได้โดยสมบูรณ์ ณ เวลาปัจจุบัน

สิ่งที่พึงพิจารณาประกอบกับปัญหาระบบน้ำนี้ก็คือ การจัดการระบบนิเวศของกลุ่มน้ำไชยา ที่ยังสามารถสร้างความสามารถในการพึ่งตนเองหลายด้านเอาไว้ได้ ท่ามกลางวิกฤตินี้ การเลี้ยงเบ็ดในไชยา การผลิตข้าวเลี้ยงเบ็ดได้เองในท้องทุ่ง การจัดระบบความสัมพันธ์กับชุมชนประมง ทำให้ได้อาหารเบ็ดราคาถูก เหล่านี้เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นว่า แกนที่ยังยึดสังคมกลุ่มน้ำมีหลายแกน และบางแกนอาจมีความสำคัญเป็นพิเศษที่แสดงความเป็นความตายของกลุ่มน้ำ อย่างไรก็ตามมีข้อมูลชี้ชัดว่า คุณภาพของกลุ่มน้ำอาจตกอยู่ในอันตราย หากว่าปล่อยให้สถานการณ์คุกคามจากภายนอกเข้าทำลายระบบเดิมต่อเนื่องยาวนาน

3) การโยกย้ายของระบบสังคมในกลุ่มน้ำ ปรากฏภาพที่ประจักษ์ได้ว่า มีความแตกต่างกันระหว่างชุมชนบนที่ราบลุ่มบนที่สูง บนเขตรอยต่อระหว่างที่สูงกับที่ราบ ทั้งในวิถีการใช้น้ำ การเลือกระบบเกษตรกรรม การใช้เวลา และที่สุดก็คือ วัฒนธรรมบางอย่างที่มีลักษณะเฉพาะของกลุ่มถิ่นหรือชาติพันธุ์ในหลายประเทศ และแม้ในบางพื้นที่ของประเทศไทยความสัมพันธ์ของชาติพันธุ์อยู่ในสถานการณ์ที่ล่อแหลม แต่ระบบโยกย้ายของกลุ่มน้ำทั้งสามที่ศึกษานี้ ได้แสดงให้เห็นว่าสังคมสามารถผลิตกลไกปฏิบัติการที่มีความแตกต่างน้อยลง และไม่แตกแยก หรือต่อสู้กันเอง

ในภาคเหนือเน้นชัดเจนว่ามีการพยายามจัดความสัมพันธ์ข้าม “ชาติพันธุ์” ผ่านระบบการนับถือผี เรียกว่า “การไขว้ผี” และ “การซ้อนผี” รวมทั้งคิดค้นประเพณี พิธีกรรมต่างๆ เพื่อผสานวิถีดำเนินชีวิตให้มีความกลมกลืนกันมากขึ้น

การโยกย้ายชนิดที่กล่าวมานี้ จะมีความหมายเพียงอย่างเดียว ก็คือ มันพยายามจัดการความหลากหลาย พยายามจัดการครอบครองความแตกต่างของปัจเจกให้เข้ามาอยู่ในแนวทางเดียวกัน แต่ไม่ปฏิเสธว่าปัจเจกมีอยู่ ความอยู่รอดของปัจเจกทำให้บุคคล กลุ่ม และหลายชาติพันธุ์ยอมเข้ามาอยู่ภายใต้โครงสร้างเดียวกัน การที่ยอมลดความเป็นปัจเจกลง ความเป็นกลุ่มเข้ามาแทนที่ ในกรณีเหล่านี้ก็เป็นเพราะว่ากลุ่มและความร่วมมือได้เข้ามาแก้ปัญหาสำคัญที่ปัจเจกทำไม่ได้ที่จะดำเนินชีวิตไปอย่างมีประสิทธิภาพ หรือรับมือต่อการคุกคามนั่นเอง มีงานวิจัยหลายชิ้นแสดงความวิตกต่อสถานภาพของปัจเจกในชุมชนว่าได้รับการยอมรับสักเพียงไหน ถูกควบคุมไว้ด้วยกฎเกณฑ์หมู่พวกมากไปหรือไม่ ความกังวลนี้เนื่องมาจากฐานคิดที่ว่า ปัจเจกไม่มีฐานะที่สำคัญและเป็นอิสระ

ปัญหานี้เป็นปัญหาที่ควรอภิปรายจากปรากฏการณ์ในกลุ่มน้ำ ดังนี้ โดยปกติแล้วความเป็นกลุ่มและหมู่พวกแบบสมัครใจ และสมานฉันท์ ไม่ใช่สิ่งที่สร้างให้คงทนได้ง่ายนัก ปัจเจกต้องทำงานอย่าง

มีประสิทธิภาพ ต้องคิดค้น วิจัยแก้ปัญหา ต้องร่วมมือ ลงมือปฏิบัติการ กลุ่มจึงจะมีประสิทธิภาพ กลุ่มไม่อาจเติบโตได้ถ้าปัจเจกไม่เติบโต การเติบโตเข้มแข็งของกลุ่มนั้นแท้จริงแล้วเป็นสิ่งสะท้อนความเข้มแข็งของบุคคล บุคคลนั้นเองที่สร้างกลุ่มขึ้นมาให้มีความหมายต่อตนเอง

การที่ระบบโยงยึดของกลุ่มต่างๆ ในระบบ ดังเช่น กรณีลุ่มน้ำขาน ลุ่มลำพระเพลิง ยังดำเนินอยู่ท่ามกลางสังคมที่เน้นเงินตราและการแข่งขัน แสดงให้เห็นว่าดุลยภาพของระบบนี้น่าสนใจ การที่สังคมลุ่มน้ำพยายามจัดการกับความหลากหลาย เป็นหลักพื้นฐานของพลวัตที่เป็นธรรมชาติ นั่นคือ ความต่างจะพยายามกระจายเข้าหากัน และทำให้เกิดความสม่ำเสมอขึ้นโดยทั่ว การพยายามที่จะเน้นความแตกต่าง หลากหลาย และมีนโยบายต่อความแตกต่างแบบแบ่งแยกตัวตนมากเกินไป ดังตัวอย่างในบางประเทศอาจกล่าวได้ว่า ไม่สอดคล้องกับธรรมชาติ การดำรงสภาวะเช่นนั้นต้องใช้พลังงานสูง ต้องใช้ความพยายามสูง การพยายามใช้อาวุธเช่นฆ่าก็ดี ใช้กฎหมายปราบปรามก็ดี แสดงให้เห็นว่าต้องใช้ความพยายามสูงที่จะรักษาอัตลักษณ์ของตนและปฏิเสธการมีอยู่ของผู้อื่น

4) การโยงยึดนี้เราอาจถอดออกมาเป็นวิถีปฏิบัติ คติ แนวทาง ความคิด ก็ได้ เส้นทางของทั้งสามลุ่มน้ำแสดงให้เห็นว่า คติ แนวทาง ความคิด วิถีปฏิบัติมิใช่ดำรงอยู่ได้ทุกอย่างทั้งหมดและถาวร แท้จริงแล้วมีเพียงบางอย่างที่ยืนอยู่และมีพัฒนาการ โดยเฉพาะมันต้องเกื้อกูลต่อการมีชีวิตรอยู่ ส่วนแนวทางที่ไม่เหมาะสม ไม่สอดคล้องนั้น โดยมากยืนอยู่บนความขัดแย้งรุนแรง ทำให้เกิดความเจ็บปวดมาก และมีแนวโน้มจะทำให้การโยงยึดทำลายตัวเอง และหน่วยจะสลายลง เช่น พิธีกรรมเลี้ยงผีที่ใช้ควายเช่นนั้นพบน้อยลง เพราะเหตุผลว่าควายหายากมากขึ้นและแพงยิ่งขึ้น การฆ่าควายทุกปีเป็นสิ่งเป็นไปได้ ชุมชนใช้วิธีเลื่อนการเช่นผีโดยใช้ควายออกไปเป็นรอบ 3 ปี 5 ปี 7 ปี เป็นต้น และใช้ไก่หรือหมูแทนในระหว่างนั้น การปรับสมดุลนี้ให้ความหมายว่า ชุมชนไม่ได้ยึดติดกับปฏิบัติการอย่างตายตัว แต่มีการคิดค้นเมื่อรู้ว่า จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลง แต่ยังรักษาเจตจำนงหรือแนวทางไว้ก็เพราะชุมชนมีความเห็น (และเชื่อ) ที่ว่าการโยงยึดแบบนี้ยังคงมีความสำคัญต่อการมีอยู่ของระบบ

ในชุมชนหมู่บ้านทั้งสามลุ่มน้ำที่กล่าวมา ผู้ที่ผลิตซ้ำองค์ความรู้ป้อนกลับสู่ระบบก็คือ พระสงฆ์ และผู้นำด้านต่างๆ การที่วัดเป็นศูนย์กลางผลิตปัญญาชนให้แก่ระบบในรอบ 200 ปีที่ผ่านมา นับเป็นปมเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ผู้นำทางปัญญาของทุกลุ่มน้ำมีลักษณะทางศีลธรรมกำกับอยู่สูง และแนวทางความคิดคติต่างๆ ของสังคมลุ่มน้ำก็ถูกตกแต่ง พัฒนาขึ้นโดยโลกทรรศน์ของศาสนาอีกทางหนึ่ง ดังจะพบได้ในเอกสารทางวิชาการของสังคมลุ่มน้ำประเภทตำนาน บทสวด บทร้อง สุภาษิต คำว เพลงโนรา เพลงบอก เป็นต้น

5) การโยงยึดของระบบหรือโครงสร้างในลุ่มน้ำ ย่อมมีการตรวจสอบกลไกของระบบอยู่ตามธรรมชาติ การดำรงอยู่ของโครงสร้างหรือการโยงยึดจะเป็นไปไม่ได้ถ้าระบบทำลายตัวมันเองลงไป ความเกื้อกูลในทุกกระบวนของลุ่มน้ำทั้งสามชี้ให้เห็นว่า ชุมชนเชื่อหรือศรัทธาและอย่างน้อยก็ยอมรับว่าการช่วยเหลือเกื้อกูลเป็นสิ่งจำเป็น ในจำนวนนี้ การเกื้อกูลกันปรากฏสูงสุดที่ลุ่มลำพระเพลิง ลุ่มน้ำขาน และลุ่มน้ำชียา ตามลำดับ อย่างไรก็ตาม ลุ่มน้ำทั้งสามเข้าสู่ปฏิสัมพันธ์กับระบบที่คุกคามมากขึ้นจากอำนาจการเงินและเทคโนโลยี รวมทั้งระบบข่าวสารทำให้ชุมชนจำนนต่อภาวะคุกคามนี้ในหลายแง่ เช่น จำเป็นต้องบุกเบิกที่ดินในเขตที่สูงขึ้นเพื่อเพิ่มผลผลิต เริ่มใช้สารเคมีที่ทำลายสิ่งแวดล้อม เริ่มใช้ระบบนิเวศ

แบบไม่บันยะบันยัง ต้องเร่งการทำงานจนมีเวลาเหลือสำหรับส่วนร่นน้อยลง เข้าร่วมกับระบบความสัมพันธ์ได้น้อยลง ต้องโยกหน่วยของตนเข้ากับระบบตลาดมากขึ้น และโยกกับชุมชนจำกัดลง เป็นต้น ณ เวลาปัจจุบันนี้ ยังกล่าวไม่ได้ว่าคุณภาพของระบบจะไปลงตัวตรงจุดไหน แต่มองเห็นแนวโน้มว่า ระบบมือใครยาวสาวได้สาวเอา กำลังทำลายกระบวนการโยกยัดทั้งทางตรงและทางอ้อม

สิ่งที่ควรกล่าวถึงเป็นพิเศษก็คือ การเปลี่ยนแปลงด้านองค์ประกอบของประชากรของกลุ่มน้ำ โดยเฉพาะกลุ่มน้ำขานและกลุ่มน้ำไชยา ก็คือ เริ่มมีหน่วยธุรกิจ เช่น บริษัท และหมู่บ้านจัดสรรเข้าลงทุนในพื้นที่กลุ่มน้ำ การเข้ามาของนักลงทุนเป็นไปแบบแปลกแยก ไม่ใช่พัฒนาการจากการสะสมทุนภายใน หน่วยและองค์กรเหล่านี้เข้ามาเป็นตัวแปรทำให้ต้องมีการปรับคุณภาพ ต้องมีการจัดโครงสร้างใหม่บางอย่างของหมู่บ้าน เพราะสองหน่วยมีเจตจำนงต่างกัน เช่น หมู่บ้านต้องกำหนดเส้นทางเหมืองฝายใหม่ ต้องสูญเสียที่ดิน ต้องถูกทำลายฐานทรัพยากรอย่างรุนแรง ความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกลุ่มน้ำเดิมกับตัวแปรใหม่จึงเป็นไปในลักษณะขัดแย้งกัน ในปัจจุบันนี้พอจะเห็นได้ว่าหน่วยและธุรกิจที่เข้ามาตั้งอยู่ในชุมชนเป็นสมาชิกและมีความสัมพันธ์โดยตรงกับเมืองใหญ่ เพียงแต่อาศัยพื้นที่ทางกายภาพของกลุ่มน้ำเป็นที่ตั้ง ดังนั้น หน่วยใหม่นี้ไม่ได้สนใจเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบในชุมชน พื้นที่หมู่บ้านจัดสรรและบริษัทเป็นบริเวณที่ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนไม่มีอิทธิพลอยู่ จึงกล่าวได้ว่าบริษัทและหมู่บ้านจัดสรรเป็นสิ่งที่อยู่ชายขอบของความสัมพันธ์ในระบบกลุ่มน้ำ

อย่างไรก็ตามในแง่ของพื้นที่ปฏิสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจ ต้องกล่าวอย่างตรงไปตรงมาว่า ธุรกิจ เช่น โครงการปลูกพืชพันธสัญญาโรงงานผลิตอาหารได้เข้ามาแทรกอยู่ในใจกลางของระบบ ทำให้ชุมชนต้องปรับวิถีการผลิต ทำให้เกิดระบบค่าจ้าง แรงงาน มูลค่าส่วนเกินของการผลิต ซึ่งฝ่ายนักลงทุนเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์

6) การต่อต้านในระบบมีอยู่เสมอทั้งภายในและภายนอกระบบเดิมที่มีอยู่ การโยกยัดเดิมอาจรับมือกับการคุกคามอยู่หรือไม่อยู่ก็ได้ การต่อต้านในระบบที่โยกยัดควรจะแสดงออกมาหรือไม่ ถ้าชุมชนเผชิญปัญหา? นี่เป็นปัญหาสำคัญมากสำหรับนักวิจัย เพราะการเก็บข้อมูลต้องกระทำการผ่านการสังเกต ปรากฏการณ์ การรวบรวมข้อมูล และการเข้าร่วมปฏิบัติการ แต่การกระทำเช่นนั้นทำได้เพียงช่วงสั้นๆ เช่น ในช่วงที่ทำการศึกษานั้น ความจริงแล้วปรากฏการณ์ของการต่อสู้หรือต่อต้านนั้นเป็นสิ่งที่ซับซ้อนและบางกรณีใช้เวลายาวนานจึงจะคลี่คลาย

การต่อสู้ ต่อต้านเป็นรูปแบบหนึ่งของความเข้มแข็ง เพราะมันเข้มแข็ง มันจึงต้านทานไม่ให้ถูกคุกคามหรือมีการเปลี่ยนสิ่งโยกยัดไปเป็นแบบอื่น การต่อต้านสะท้อนการมีอัตลักษณ์ หรือความเป็นตัวเองภายใน การต่อสู้มาจากความเข้มแข็ง ซึ่งปรากฏเป็นการยืนหยัดอย่างมีหลักการและเหตุผล เช่น กรณีหัวหน้าเหมืองฝาย เจ้าสีหมื่นต่อสู้รักษาระบบเหมืองฝายของกลุ่มน้ำขาน ประภาส ช่วยยิม และสำเนาพัฒน์นุ่น แห่งกลุ่มน้ำไชยา ต่อสู้การคุกคามรุกล้ำพื้นที่เขาน้ำร้อนที่กลุ่มน้ำไชยา เป็นต้น การต่อสู้ชนิดนี้สะท้อนตรงไปตรงมาถึงการมีตัวตนของคนท้องถิ่นที่ต้องการป้องกันรักษาระบบของกลุ่มน้ำเอาไว้

ตัวอย่างที่น่าสนใจอีกกรณีหนึ่งคือ กรณีการเข้ามาอยู่ในชุมชนของหน่วยธุรกิจขนาดใหญ่ เช่น บริษัทต่างๆ ซึ่งตั้งโรงงานอยู่กลางชุมชน ถ้าจะนับว่าธุรกิจเหล่านี้เป็น “ส่วนหนึ่ง” ของกลุ่มน้ำ ก็ต้องยอมรับว่ามันเป็นส่วนที่มั่งคั่งที่สุดส่วนหนึ่ง แต่ความเหนือกว่าทางธุรกิจของผู้มาใหม่ กลับไม่ได้

กลมกลืนเข้าไปในโครงสร้างเดิมของชุมชนลุ่มน้ำ ชุมชนไม่ได้ยกย่อง เชิดชู ไม่ได้เห็นว่าธุรกิจเหล่านี้เป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาพื้นที่ลุ่มน้ำที่ตนอยู่อาศัย สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าระบบโยงยัดที่มีอยู่ในชุมชนไม่ได้ให้ความหมายหรือความสำคัญแก่ผู้มาใหม่ เราอาจคิดว่าในระบบอื่นๆ เช่น ในเมืองที่ “เจริญ” กว่า องค์การหรือหน่วยสังคมที่มีฐานะทางเศรษฐกิจสูง มักจะมีความหมายมีความสำคัญ แต่ในชุมชนลุ่มน้ำพื้นที่ความสัมพันธ์ส่วนใหญ่เป็นของคนผู้ทำมาหากิน เป็นชาวบ้าน สิ่งที่กำลังมานี้ไม่มีที่ยืนอยู่ในระบบความสัมพันธ์แบบชุมชน

ถึงอย่างไร เราก็ควรจะกล่าวถึงปรากฏการณ์หลายอย่างในลุ่มน้ำที่ทำให้สงสัยว่าทำไมชุมชนยอมให้มีการคุกคามอย่างรุนแรง เช่น การเกษตรแบบพันธสัญญาที่เสียเปรียบ การยอมรับใช้สารเคมีอย่างหนักในพื้นที่การเกษตร หรือการเผยแพร่รายการบันเทิงอันเสี่ยงต่อความมั่นคงของชนบประเพณีในชุมชน เป็นต้น ปรากฏการณ์ที่เห็นโดยทั่วไปก็คือ สภาพยอมจำนน แต่เมื่อพิจารณาถึงลงไปเราจะพบว่ามีการต่อต้านอยู่ในวงจรของความคิดของชุมชนลุ่มน้ำ นั่นคือ แม้ว่าชาวนาจะมีความคับแค้นและความเจ็บปวด แต่เขาอยู่ในความสงบ เราอาจจะเรียกปรากฏการณ์แบบนี้ว่า ความขัดแย้ง แต่ไม่เรียกว่า การต่อสู้

ภาพรวมของชุมชนลุ่มน้ำก็ดูคล้ายกับยังอยู่ในความสงบและดำเนินวิถีชีวิตปกติ อันที่จริงความขัดแย้งที่เกิดขึ้นข้างต้นก็เป็นรูปการหนึ่งของการพยายามดิ้นรนรักษาการโยงยัดเอาไว้ กล่าวคือ ชุมชนยังพยายามรักษาแนวคิดไว้ภายในตนและดำเนินชีวิตปกติ เมื่อรู้ว่าอาจจะเสี่ยงพลาหรือทำลายลง เพราะคู่ต่อสู้คือระบบขนาดใหญ่ที่มีพลังคุกคามและมีอำนาจทำลายล้างสูง ประเด็นที่ควรคิดก็คือ ปฏิบัติการต่างๆ ที่มีอยู่ในระบบโยงยัดเดิมของทั้งคนลุ่มน้ำ ไม่ได้เป็นไปเพื่อต้อนรับมือกับสิ่งใหม่ที่มาพร้อมกับอำนาจทุน เทคโนโลยี ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นความพยายามในหัวเลี้ยวหัวต่อที่จะปรับเข้าสู่สมดุลใหม่ โดยสังคมลุ่มน้ำปฏิบัติการในระบบโยงยัดเดิม อีกฝ่ายหนึ่งอยู่ตรงข้าม ดุลยภาพในโครงสร้างเดิมกำลังถูกทำลายเนื่องจากปฏิบัติการในระบบเดิมกับสิ่งใหม่ กำลังชิงพื้นที่เพื่อที่จะปรากฏตัวครองฐานะเหนือกว่าในดุลยภาพใหม่ กระบวนการที่กำลังเกิดขึ้นนั้นนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีพลวัต (dynamic) สูง ไม่มีความเสถียรและไม่มีความแน่นอนพอจะคาดหมายได้ว่าดุลยภาพในที่สุดจะกลายออกมาในรูปใด แต่อย่างน้อยก็มีความหมายว่า ชุมชนมีความขัดแย้งอยู่ภายใต้สถานการณ์อันสงบเงียบ

กรณีที่น่าสนใจที่ควรนำมาเปรียบเทียบคือ กรณีประเทศญี่ปุ่นแสดงให้เห็นอัตลักษณ์ภายในอย่างสูงด้วยการที่สามารถทนต่อแรงกระแทกจากวัฒนธรรมตะวันตกได้ โดยสามารถลอกแบบวิธีการของผู้คุกคามได้ การฟื้นฟูเศรษฐกิจอย่างเข้มแข็งและการยอมรับการปฏิรูปหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ถือว่าเป็นหัวเรื่องนำญี่ปุ่นไปสู่การรักษาระบบโยงยัดของระบบเอาไว้ แม้จะต้องปรับแนวทางบ้างก็ตาม ส่วนกรณีของสหภาพโซเวียต ซึ่งเคยเข้าครอบครองพื้นที่ส่วนใหญ่ของประเทศยุโรปตะวันออกนั้น สถานการณ์เป็นไปคล้ายกับยุโรปตะวันออกถูกรอบงำโดยอีกระบบหนึ่ง และสูญเสียการโยงยัดผ่านการปกครองตัวเองลงไป แต่ทว่า ภายหลังการล่มสลายของสหภาพโซเวียตในปี พ.ศ.2533 แล้ว ยุโรปตะวันออกได้แสดงให้เห็นภาวะที่รอคอยอันยาวนาน เวลาเพียง 75 ปี ที่ถูกโซเวียตปกครอง อาจกล่าวได้ว่า ไม่มีพลังมากพอที่จะเปลี่ยนแปลงการโยงยัดความเป็นยุโรปตะวันออก และความเป็นสาธารณรัฐอิสลามของเอเชียกลางได้เลย

สังคมลุ่มน้ำในพื้นที่วิจัยคือ ลุ่มน้ำขาน ลุ่มน้ำไชยา และลุ่มน้ำลำพระเพลิง กล่าวโดยทั่วไป

แล้วยังเป็นสังคมที่ห่างไกลจากโลกเทคโนโลยี และมีการใช้เงินตราน้อย เทคโนโลยีที่พบมีเพียง เครื่องยนต์สำหรับไถ คราด เกือบเกี่ยว ขนส่ง และไฟฟ้าสำหรับการสูบน้ำ (ในบางกรณี) ลักษณะเด่นชัดของสังคมที่ปรากฏอยู่คงลงตัวกับคำศัพท์ที่ใช้เรียกว่า “ชนบท” กระบวนทัศน์ของสังคมอ้างอิงและสัมพันธ์กับธรรมชาติแบบตรงไปตรงมา งานเป็นไปเพื่อสร้างปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค การดูแลเหมืองฝาย การทำไร่ ทำนา การค้าขาย และแปรรูปผลผลิตเบื้องต้น แม้งานบริการก็เป็นงานที่รับใช้ชีวิตและการผลิตตามฤดูกาล ต่างกับในเมืองใหญ่ที่เป็นสังคมเชิงซ้อน และมีความซับซ้อน สภาพสังคมของชนบทแบบนี้ยังสามารถอธิบายได้ด้วยโครงสร้างและระบบแทนที่จะมองเป็นการต่อรองเชิงอำนาจ จริงๆ แล้วอาจกล่าวได้ว่าการมีโครงสร้างก็เป็นการต่อรองเชิงอำนาจแบบหนึ่ง แต่ถ้าต้องการความหมายชัดเจนของสิ่งที่ดำเนินอยู่ในลุ่มน้ำ การอธิบายการทำงานของระบบและกลไกก็น่าจะเป็นแนวทางอธิบายที่เหมาะสม

บทที่ 2

พลวัตชุมชนลุ่มน้ำขาน

ลุ่มน้ำขาน ซึ่งเป็นที่ตั้งส่วนใหญ่ของอำเภอสันป่าตองในปัจจุบันนี้ ในอดีตคือเขตพันทาน ‘พันทาน’ เชื่อมต่อกับบางส่วนของพันทากาน ชุมชนลุ่มน้ำขาน เป็นชื่อในตำนานของอาณาจักรในอดีตเมื่อหลายร้อยปีมาแล้ว ผู้บันทึกหรือแต่งตำนานหลายตำนานได้กล่าวถึงชื่อเขตปกครองโบราณของล้านนาซึ่งเรียกว่า ‘พันทา’ พันทาจึงเป็นเขตเศรษฐกิจที่กลายมาเป็นพื้นฐานของเขตปกครอง หรือเขตที่เจ้าใช้เป็นเครื่องมือในการควบคุมกำลังคน ‘พันทา’ น่าจะหมายถึง เขตปกครองที่อาศัยการแบ่งเขตจากที่นาเพื่อการเกษตรกรรมโดยมีลุ่มแม่น้ำเป็นตัวกำหนด กล่าวคือ ชาวนาในพื้นที่เกษตรกรรมตามที่ราบลุ่มแม่น้ำ จะชักน้ำเข้าสู่ลำเหมือง สร้างเครือข่ายเหมืองฝายเข้าสู่ไร่นา ระบบเหมืองฝายบนที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ น่าจะสามารถรวมตัวกันขึ้นเป็นหลาย ‘พันทา’ ตามความเหมาะสมของสภาพภูมิศาสตร์และการชักน้ำ ส่วนระบบเหมืองฝายเล็กๆ ซึ่งพบตามบริเวณบนป่าเขาที่สูงมักเป็นที่อยู่ของกลุ่มชนชาติ ซึ่งรวมตัวเป็นหมู่บ้านกระจัดกระจาย ทำให้รัฐโบราณไม่สามารถยื่นมือเข้าไปจัดให้อยู่ในระบบปกครองของตน

ชุมชนในพันทานและพันทากาน ควรจะโรยร้างลงไปพร้อมเมืองเชียงใหม่ซึ่งร้างไปเนื่องจากสงครามระหว่างพม่ากับล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2318-2338 ต่อมาในสมัยพระเจ้ากาวิละฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ ร่วมสมัยกับต้นรัตนโกสินทร์ ภายหลังขับไล่พม่าซึ่งปกครองล้านนานาน 200 ปีออกไปได้ พระองค์ได้รวบรวมผู้คนจากเมืองต่างๆ ได้แก่ เมืองแม่ฮ่องสอน เมืองเชียงราย ชาวไทใหญ่ และไตจีนหลายเมืองที่อยู่ในรัฐขาน ไตลื้อจากแคว้นสิบสองปันนา ชาวยองจากเมืองยอง มาตั้งรกรากที่เมืองเชียงใหม่ ดังที่รู้จัก ‘ขบวนการกวาดต้อน’ นี้ในวลีว่า ‘เก็บผักใส่ส้า เก็บข้าใส่เมือง’ ผู้คนต่างถิ่นเหล่านี้เลือกตั้งถิ่นฐานอยู่ในที่ราบลุ่มน้ำขานนี้ก็เพราะความอุดมสมบูรณ์ของลุ่มน้ำเป็นสำคัญ

หมู่บ้านลุ่มน้ำขาน เป็นที่อยู่อาศัยของคนชนชาติต่างๆ อันได้แก่ ลัวะ ไตจีน ไตลื้อ ไตยวน เม็ง ไตใหญ่ และยอง ชนชาติเหล่านี้ตั้งบ้านเรือนชุมชนอยู่เป็นกลุ่มๆ แยกสายกันชัดเจน เป็นกลุ่มหมู่บ้านไตจีน ไตลื้อ เม็ง และลัวะ เป็นต้น เมื่อกาลเวลาผ่านไป เริ่มมีการแต่งงาน การผสมกลมกลืนข้ามชาติพันธุ์บ้าง แต่ยังไม่หนาแน่น กลุ่มชนชาติยังพยายามรักษาความเป็นเอกลักษณ์ของชนชาติตนไว้ ผ่านองค์การจัดตั้งต่างๆ และประเพณี วัฒนธรรมของตนเอง ในจำนวนนี้ ‘ลัวะ’ เป็นกลุ่มที่ปิดอยู่ภายในมากที่สุด ถัดไปคือ ‘ไตจีน’

องค์ความรู้ที่สำคัญของชุมชนลุ่มน้ำขาน ประจักษ์อยู่ในงานและในวิถีชีวิตที่ดำเนินอยู่ช้านาน สถาปัตยกรรมบ้านเรือน โบสถ์วิหาร งานช่างฝีมือ ได้แก่ งานทอ ปั่น แกะ วาด การจัดการระบบวิศวกรรมน้ำและระบบแบ่งสรรน้ำ การจัดการไร่นาและแรงงาน รวมทั้งการจัดระเบียบสังคม ล้วนแต่สะท้อนรากฐานประวัติศาสตร์อันยาวนานที่มีมาก่อนหน้านี้ การจัดองค์กรทางสังคมอันซับซ้อนโดยใช้ระบบหมวดหมู่และเครือข่ายขนาดใหญ่นั้น สะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของการผลิต และพัฒนาการของเครื่องมือเครื่องใช้โดยตรง

ชุมชนลุ่มน้ำขานมีการสะสม สืบทอดองค์ความรู้ผ่านองค์กรจัดตั้งพื้นฐาน ซึ่งครอบคลุมความรู้จัดการการงานสาขาต่างๆ สืบมาแต่อดีต มีพื้นที่ทางสังคมที่ความรู้นั้นๆ ยืนอยู่ มีตำแหน่งแห่งที่ ซึ่งอาจแยกกล่าวว่า มี 7 หมวดที่สำคัญ คือ

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ เป็นระบบที่ทำหน้าที่จัดระบบความสัมพันธ์ในครอบครัว ดำรงระบบความสัมพันธ์ทางสายโลหิต ถ่ายทอดความรู้ในการดำเนินชีวิต ในการผลิต ในการดูแลสุขภาพ ระบบเอื้อนเกื้อและเกื้อผี เป็นเครื่องมือเชื่อมโยงพลังของระบบเครือญาติสืบมา ทำให้แรงงานและความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน กลายมาเป็นปัจจัยเข้มแข็งที่ชุมชนได้พัฒนาองค์การผลิตและชีวิตสังคมชีวิตแบบสมัยใหม่และค่านิยมใหม่เริ่มมีบทบาททำลายระบบความเชื่อนั้ง ชีวิตสมัยใหม่ทำให้ผู้คนใช้เวลาอยู่ในพื้นที่การผลิตมากเกินไป และเด็กก็อยู่ในระบบการศึกษาในเมือง ทำให้ระบบความสัมพันธ์นี้เริ่มลดความสำคัญลง

2. ระบบหมวดบ้าน ก่อสร้างขึ้นจากระบบเครือญาติและระบบความสัมพันธ์ของกลุ่มชนหลายสายเลือดในหมู่บ้าน การจัดคนขึ้นเป็นระบบหมวด หมู่ ปีก กลุ่ม ทำให้หน่วยจัดตั้งนี้เล็กแต่มีพลวัตสูงหมวดบ้านดูแลทุกข์สุขของชุมชน จัดการความขัดแย้งระหว่างบุคคลและกลุ่มคน จัดระบบความสัมพันธ์และแบ่งงานรับผิดชอบพื้นที่สาธารณะหรืองานที่เป็นของ ‘หน้าหมู่’ ผู้นำทางสายเลือดและผู้นำทางความคิดของหลายสายเลือด ผลัดเปลี่ยนวาระกันขึ้นเป็นผู้นำของหมวดหมู่

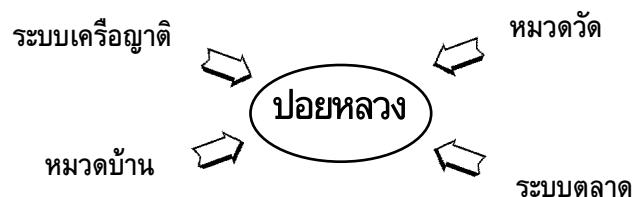
3. ระบบหมวดวัดและหัววัด เป็นองค์กรจัดตั้งที่เชื่อมโยงระหว่างชุมชนกับศาสนาและความเชื่อ ระบบหมวดวัดและหัววัดจึงเป็นแหล่งรวมและเชื่อมโยงความรู้ความเชื่อด้านศาสนา ประเพณี วัฒนธรรม ปัญญาชนและผู้นำทางจิตวิญญาณ มักกลายมาเป็นมคทายก เจ้าอาวาส พระสงฆ์ เป็นหัวหน้าหมวดและผู้นำของกลุ่มหัววัด ‘ครูบา’ ซึ่งมีชื่อเสียงของทุกวัดทุกเขตในภาคเหนือ เป็นส่วนยอดของปัญญาชนผู้สะสม ถ่ายทอดความรู้ด้านศาสนา ความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี เชื่อมโยงจิตใจผู้คนเข้ากับวัฒนธรรมของโลกนี้กับที่หมายในโลภหน้า ปัญญาชนของระบบหมวดวัดและหัววัด ได้แก่ ‘หนาน’-ผู้ผ่านการบวชพระ ‘ครูบา’-ผู้รู้และเชี่ยวชาญในทางธรรม ล้วนเป็นศูนย์กลางความรู้ด้านวิชาช่างสาขาต่างๆ เช่น งานปั้น แกะ วาด งานก่อสร้างบ้านเรือน ไปจนถึงวิชาความรู้ด้านการแพทย์พื้นบ้าน ระบบหมวดวัดและหัววัดได้ผลิตปัญญาชนให้แก่ลุ่มน้ำรุ่นแล้วรุ่นเล่า จนกระทั่งการจัดการศึกษาได้ถูกจัดระบบอย่างจริงจังโดยรัฐ การจัดการความรู้บางด้าน เช่น การอ่านออกเขียนได้ จึงย้ายเปลี่ยนมือไปและระบบหมวดวัดหัววัดก็ถูกกลบตาพาทลงไป แต่โดยเหตุที่ระบบการศึกษาใหม่ไม่มีและไม่ได้ เป็นเจ้าขององค์ความรู้ที่แท้จริงของชุมชน อีกทั้งไม่สามารถถ่ายทอดความรู้นี้ วัด ระบบหมวดวัด และระบบหัววัดจึงยังครอบครองความรู้และบทบาทผู้นำทางสติปัญญาด้านนี้ของชุมชนอยู่ ปัญญาชนรุ่นเก่าที่ลุ่มน้ำนี้ผลิตขึ้นมา ยังคงมีบทบาทสำคัญในการงานสาขาต่างๆ ของชุมชน

4. ระบบหมวดเหมืองฝาย เป็นองค์กรจัดตั้งทางการผลิตที่รวบรวมองค์ความรู้ จัดการและสืบทอดระบบการจัดการน้ำ ควบคุมน้ำ บังคับน้ำเพื่อการผลิต หมวดเหมืองฝายครอบครองความรู้ด้านวิศวกรรมระบบน้ำ รับผิดชอบจัดการทรัพยากรดินและน้ำ โดยอาศัยฐานรากของการผลิต คือ ชาวไร่ ชาวนา หมวดเหมืองฝายครอบครองความรู้ที่เป็นภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ เกี่ยวกับจารีตประเพณีในการควบคุมให้เกิดดุลยภาพแห่งการใช้ทรัพยากรดินและน้ำ รวมทั้งการป้องกันลุ่มน้ำจากภัยพิบัติทางธรรมชาติ ระบบเหมืองฝายเริ่มขัดแย้งกับองค์กรจัดตั้งทางสังคมอื่นๆ ของระบบทุนนิยมและรัฐ ซึ่ง

มาเกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำ หลายสิบปีที่ผ่านมาพิสูจน์ว่า องค์การนอกหมู่บ้านจัดการระบบน้ำของกลุ่มน้ำโดยขาดความเข้าใจ ทำให้เหมือนฝ่ายเผชิญกับปัญหา และมีบางด้านและบางพื้นที่อ่อนแอ

5. ระบบตลาด เป็นองค์กรจัดตั้งของความสัมพันธ์ทางการผลิต ประกอบด้วยหน่วยของระบบตั้งแต่ ตูบกาต กาดก้อม กาดระหว่างหมู่บ้าน จนถึงกาดระหว่างลุ่มน้ำ และล่าสุดคือ กาดเคลื่อนที่ระบบความสัมพันธ์นี้ครอบคลุมความรู้ในการแลกเปลี่ยนซื้อขาย และมีประสิทธิภาพสูง เชื่อมโยงผู้ผลิตเข้ากับผู้บริโภคในถิ่นใกล้และไกล จัดการระบบกระจายผลผลิต และสื่อความหมายด้านความต้องการและรสนิยมของผู้บริโภคถึงผู้ผลิต ระบบตลาดลุ่มน้ำขานจึงช่วยกำหนดทิศทางของการผลิตในไร่นา และทางเลือกในการผลิตของชาวไร่ชาวนา ระบบตลาดชุมชนเริ่มสูญเสียพื้นที่ให้แก่ระบบทุนนิยมมากขึ้น ในทศวรรษ 2530

6. ระบบหมวดปอยหลวง เป็นองค์กรจัดตั้งทางสังคมของเครือข่ายหมู่บ้านทั่วทั้งลุ่มน้ำ เป็นภาคีของชุมชนหลากหลายที่อาศัยอยู่ในเขตภูเขา ที่ราบ และลุ่มน้ำ ที่ดำรงสืบทอดความรู้ในการจรรโลงความสัมพันธ์ทางจิตใจ ผลิตข้าวระบบวัฒนธรรมพื้นถิ่น ขับเคลื่อนให้ระบบสังคมมีพลังที่จะดำรงอยู่ และสืบทอดต่อไป เน้นความช่วยเหลือ ร่วมมือ และลดความแตกต่างระหว่างชนชั้นและหมู่พวก ระบบหมวดปอยหลวงเชื่อมโยงหน้าที่ของหลายระบบ และหลายหมวดหมู่ มีความเกี่ยวข้องกันและผลักดันพลังสร้างสรรค์ของกันและกัน ความสัมพันธ์ของหลายหมวดหมู่ที่กล่าวนี้ ยังกลายเป็นที่มาของการจัดสรรแรงงาน และการจัดการระบบแรงงาน

7. ระบบหมวดศพ เป็นองค์กรจัดตั้งทางสังคมที่จัดความสัมพันธ์ทางจิตใจ เชื่อมโยงความสัมพันธ์ของผู้คนเกี่ยวกับคติชีวิตในโลกนี้กับโลกหน้า ดำรงและสืบทอดความรู้ในการอยู่ร่วมกันด้วยความอบอุ่นและมีมิตรภาพ ท่ามกลางกระแสลัทธิปัจเจกชน ซึ่งเน้นหนักด้านสิทธิและเสรีภาพของปัจเจกบุคคลอย่างสุดโต่ง ระบบหมวดศพมีพลวัตอย่างสูงในการเชื่อมโยงขยายกลุ่มสมาชิกของหมวดให้กว้างขวาง ขับเคลื่อนขึ้น เพื่อให้หมวดศพสามารถให้หลักประกันแก่ครอบครัวของผู้จากไปได้สำเร็จ ในหลายสถานการณ์และหลายกรณี หมวดศพถึงกับกดดันให้สมาชิกต้องทำงานหนักขึ้น เพื่อให้งานของหมวดลุล่วงไป คนจนถึงกับกล่าวว่า “เงินกินบางที่ก็ไม่มี แต่เงินตายต้องมี” คำกล่าวเช่นนี้มักพูดกันอยู่ในฤดูแล้ง

การจัดการความรู้ของชุมชนลุ่มน้ำในรอบหลายร้อยปีที่ผ่านมา ได้สะท้อนให้เห็นสาระสำคัญว่า แม้ว่าประเทศไทยมีสถาบันจัดการความรู้ที่เป็นทางการ และได้ลงทุนไปเป็นจำนวนมากแล้ว แต่การจัดการความรู้ที่แท้จริงอยู่นอกสถาบันการศึกษา มีขอบข่ายที่กว้างขวางลึกซึ้งยิ่ง องค์ความรู้ของชุมชนไม่เพียงแต่ยังไม่ได้ย้ายไปอยู่ในมือของระบบความรู้ในสถาบันการศึกษาเท่านั้น แต่ยังแยกอยู่ต่างหากจากการรับรู้ขององค์กรผู้อ้างสิทธิในการจัดการความรู้ของชาติด้วย ความรู้ของลุ่มน้ำนี้อยู่ในพื้นที่

ชีวิตในทุกปริมณฑลของชุมชนเอง หากใช้วางอยู่ในสถาบันใดไม่ การจัดการความรู้ของชุมชนลุ่มน้ำ
ขานที่สืบต่อกันมา ได้สะท้อนให้เห็นว่า

1. พื้นที่ทางสังคมของการจัดการความรู้ของลุ่มน้ำนี้ ได้ถูกแบ่งซอยออกเป็นการทำงานและชีวิต
อันละเอียดแยกย่อยถึง 7 หมวดหมู่ มิใช่เป็นการจัดการอย่างหยาบๆ ในทุกๆ องค์การจัดการความรู้มี
ผู้นำ และเครือข่ายผู้นำที่จัดการความรู้ด้านนั้นๆ

2. ชุมชนลุ่มน้ำขานมีการจัดการเครือข่ายของการจัดการความรู้ระดับหมู่บ้าน จนถึงระดับลุ่มน้ำ
และข้ามลุ่มน้ำ โดยเน้นกระบวนการการร่วมงาน ร่วมทุกข์และร่วมสุข เป็นความสัมพันธ์ทั้งแนวนอน
และแนวตั้ง ระดมความร่วมมือทางความคิดและการทำงาน ไม่ได้เน้นเทคโนโลยี

3. การจัดการความรู้โดยลุ่มน้ำนี้ เป็นแบบไม่เป็นทางการ เน้นกระบวนการติดต่อสื่อสาร
ระหว่างบุคคลและชุมชนอย่างเข้มข้น ง่ายต่อการลงมือ ใช้งานสะดวก ไม่มีการจัดระบบเชิงสถาบัน
แบบลายลักษณ์อักษร เกิดขึ้น มีอยู่ และดำเนินไปอย่างเรียบง่าย แต่วัฒนธรรมที่ไม่มีลายลักษณ์อักษรนี้
มีด้านที่เป็นจุดอ่อน คือ การสืบทอดอาจไม่ได้มาตรฐานและผูกพันอยู่กับประสบการณ์ของบุคคลมากเกินไป

องค์ความรู้กับพลวัตของลุ่มน้ำ

องค์ความรู้และวิถีจัดการความรู้ของชุมชนลุ่มน้ำขาน มีรากฐานผูกพันอยู่กับระบบกลไก
และการค้าเบื้องต้นระหว่างชุมชนกลไกกรรม เกี่ยวข้องกับชนชั้นและหมู่พวกของชาวไร่ ชาวนาเป็น
ความสัมพันธ์หลัก องค์การและการจัดการของสังคมมีแนวโน้มของความสมานฉันท์ ไม่แบ่งแยก
ไม่เน้นการแข่งขันแย่งชิงหรือขูดรีดและไม่นิยมใช้ความรุนแรงก้าวร้าวในการจัดการความขัดแย้ง ชุมชน
ยังคงใช้ความรู้และการจัดการความรู้ชุดนี้สืบเนื่องมา ทำให้ชุมชนสามารถคงความเข้มแข็งไว้หลายด้าน
ดังได้กล่าวมาข้างต้น ในสถานการณ์ปัจจุบัน ระบบทุนและรัฐขยายกลไกอำนาจเข้ามาคุกคามความ
มั่นคงของชุมชนอย่างรุนแรง ทำให้องค์ความรู้และการจัดการความรู้ของลุ่มน้ำส่วนใหญ่อ่อนแอลง หรือ
ไม่ก็เสียโอกาสที่จะนำไปสู่ก้าวใหม่ๆ ในอนาคต ระบบทุนนิยมและระบบรัฐเป็นสองระบบที่กำลังคุกคาม
องค์ความรู้และการจัดการความรู้ของลุ่มน้ำ

1. ระบบทุนนิยม

ระบบทุนนิยมถือเอาไร่นาเป็นแหล่งขูดรีดทรัพยากรแรงงาน และขูดรีดทุนที่ชาวนาสละสมไว้
ระบบทุนได้นำเสนอเทคโนโลยี ระบบสินเชื่อ และระบบการทำงาน ซึ่งทำให้การพึ่งตนเองและการสะสม
ทุนของชุมชนถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว องค์ความรู้ของชุมชนในแง่ที่มีไม่พอเพียงที่จะรับมือกับระบบ
ใหม่ จึงตกเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำ ถูกกระทำ และอ่อนแอลง

มักมีผู้กล่าวว่า ถ้าชุมชนเข้มแข็งหรือจะยั่งยืน จะต้องมีพลวัตเข้ารับมือ และจัดการตนเองมิ
ให้ตกเป็นเหยื่อของระบบทุน จะต้องรับมือกับการคุกคามให้ได้ ความข้อนี้เป็นเสมือนข้อคิดเตือนใจที่
สำคัญ แต่โดยแท้จริงแล้ว ความรุนแรงของระบบทุนนิยม โดยเฉพาะทุนนิยมยุคใหม่ ซึ่งเงินกลายเป็น
เพียงกระดาษ และมูลค่าก็ไม่ได้เกิดจากการผลิตอีกต่อไปแล้วนั้น เป็นระบบที่มีพลังทำลายล้างสูง ระบบ

ทุนไม่ได้ทำลายแต่เฉพาะระบบการผลิตที่มีอยู่มาก่อน หากแต่ยังทำลายล้างกระทั่งตัวเอง ดังเช่นวิกฤติการเงินและเศรษฐกิจฟองสบู่ทั่วโลกในปี พ.ศ. 2539 สังคมเมืองเอง ซึ่งอ้างว่าเป็นสังคมที่ก้าวหน้ากว่าสังคมชนบท ใช้เทคโนโลยีและทุนในระดับสูง อ้างว่ามีพลวัตไปสู่อนาคต ก็ยังค่อยๆ เสื่อมถอยลง เพราะอำนาจแห่งลัทธิทุนและลัทธิปัจเจกชนนิยมสุดขีด ความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำนั้น แม้ว่ามียู่ แต่ก็มิได้เตรียมมาสำหรับเผชิญหน้ากับการรุกรานและความรุนแรง โดยเฉพาะการรุกรานและความรุนแรงที่รัฐกับลัทธิทุนประสานกันใช้กลไกชุดรีดหมู่บ้านอย่างเต็มที่ สิ้นทรัพย์ทรัพยากร องค์ความรู้ ของหมู่บ้านที่มีอยู่นี้ กำลังอยู่ในระยะที่มีความเสี่ยงอย่างสูงที่จะถูกทำลายลงจนหมด ดังได้เกิดขึ้นมาแล้วในหมู่บ้านหลายพื้นที่ของประเทศไทย

ลุ่มน้ำขานได้ต่อสู้เพื่อจะดำรงสถานภาพของลุ่มน้ำไว้ และก็เป็นสิ่งที่ประจักษ์ได้ว่า เวลา รวบรวมปีที่ระบบทุนนิยมและรัฐแพร่ขยายอำนาจนี้ ยังไม่นานพอ หรือมีพลังแรงพอที่จะทำลายชีวิตหมู่บ้านลุ่มน้ำขานลง หมู่บ้านยังคงต่อสู้โดยผ่านพลวัตของหลายระบบจากภายใน แต่กระนั้น ในเวลาหนึ่งร้อยปีถัดไปข้างหน้า ชุมชนลุ่มน้ำจะเผชิญกับปัญหาหนักหน่วงยิ่งกว่าเดิม

ระบบทุนได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ระบบหมวดหมู่ของลุ่มน้ำขานอ่อนแอลง โดยผ่านกลไกที่สำคัญคือ

- 1) มูลค่าและราคาสินค้าและบริการในระบบทุนนิยมสูงกว่ามูลค่าและราคาสินค้าในระบบเกษตรกรรมโดยเปรียบเทียบ การสะสมทุนในภาคเกษตรกรรมไม่พอเพียงที่จะทำให้ซื้อสินค้าและบริการอันจำเป็นจากระบบตลาดได้ โดยเฉพาะเมื่อซื้อบริการการศึกษา การรักษาพยาบาล และซื้อเครื่องมือการผลิตอันจำเป็น ดังนั้นแรงงานจำต้องทำงานในระบบตลาดทุน (ซึ่งมักอยู่นอกพื้นที่การผลิต) เพิ่มเติม เพื่อให้ได้เงินมา(พอเพียง)ที่จะครองชีวิตทุกด้าน การแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันนี้ ยังผลให้รายรับของชาวนาไม่ตรงกับ 'มูลค่า' ของสินค้าที่เขาผลิต แม้ว่าชาวนาจะมีที่ดินอันอุดมสมบูรณ์ ผลิตข้าวและอาหารได้มาก แต่เมื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินแล้ว ความอุดมสมบูรณ์นั้นก็ไม่ได้มีมูลค่าที่จะต่อรองได้ การแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันนี้กลายเป็นที่มาของความอ่อนแอในระบบครอบครัว เครือญาติ หมดบ้าน และระบบตลาด เพราะระบบเหล่านี้เริ่มสูญเสีย 'แรงงาน' อันจำเป็นของระบบให้แก่ระบบทุนนิยม สูญเสียเวลา 'แห่งการงานของชุมชน' ให้แก่งานนอกบริบทของชุมชน และเสียความมั่นคงของระบบครอบครัว เพราะการสะสมของภาคเกษตรกรรมในชุมชนหมู่บ้านถูกคุกคามจาก 'ค่าเงินบาท' ในระบบตลาด จากราคาที่กำหนดโดยระบบทุน สมาชิกของชุมชนจำต้องใช้เวลา ให้พื้นที่ ให้แรงงาน แก่ระบบตลาดมากขึ้น ยอมลดเวลาสำหรับการงานของชุมชนลง ระบบหมวดต้องปรับเปลี่ยน มีการผ่อนปรนกฎของหมวดยิ่งขึ้น เพื่อให้สมาชิกมีทางออก แต่การผ่อนปรนนี้ ก็มีผลย้อนกลับมาให้ชุมชนอ่อนแอลง
- 2) 'ตลาด' กดราคาสินค้าเกษตรกรรมของชุมชนให้ต่ำกว่ามูลค่าของแรงงานและทรัพยากร อีกทั้งยังมีระบบพ่อค้าคนกลางแบ่งเอามูลค่าแรงงานนั้นอีก ทำให้ชุมชนสูญเสียเงินไปในกระบวนการแลกเปลี่ยน กระบวนการของตลาดเช่นนี้ ทำให้ชาวไร่ชาวนาต้องเพิ่มชั่วโมงทำงาน ทำการผลิตอย่างเข้มข้นขัดแย้งกับมูลค่าที่ถูกตลาดชุดรีดไป ชุมชนต้อง

ปรับเปลี่ยนแบบแผนของไร่นา เปลี่ยนชนิดของพืชที่เพาะปลูก การปลูกข้าวลดความสำคัญลง นี่เป็นที่มาของการจัดการไร่นา ถึง 5-6 crops ต่อปี ภาวะเช่นนี้ทำให้ยากลำบากต่อการทำงาน การจัดเวลาของหมวดหมู่ ยากต่อการจัดการระบบน้ำ ยากต่อการทำงานรวมหมู่ ระบบหมวดหมู่บางส่วนเกิดภาวะชะงักงัน ปรับตัว บางพื้นที่ต้องยกเลิกระบบหมวดหมู่ ดังตัวอย่างบางพื้นที่ของอำเภอหางดง สารภี สันทราย ซึ่งอยู่ใกล้เมืองเชียงใหม่ และค่อยๆ สูญเสียระบบหมวดหมู่ไปก่อนเขตอื่นๆ ในพื้นที่ที่ชุมชนสูญเสียระบบภายใน ในที่สุดพวกเขาถึงกับต้องยกเลิกการทำนาและการปลูกพืชฤดูแล้ง เป็นต้น บ้างก็ถึงกับต้องเปลี่ยนอาชีพไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรม เพราะการผลิตในไร่นาของกลุ่มน้ำไม่สามารถใช้ระบบตัวใครตัวมัน จำเป็นต้องมีการเชื่อมโยงของทางน้ำ ร่วมมือกันจัดการปัญหาต่างๆ บนพื้นที่การผลิต กล่าวโดยสรุปคือ ต้องอาศัยระบบนิเวศน์ร่วม เมื่อหลายคนในบริเวณพื้นที่การผลิตหนึ่งๆ ลดหรือยกเลิกฤดูกาลผลิต ก็ไม่มีระบบนิเวศน์สำหรับคนที่เหลืออีกต่อไป ผืนนาที่เหลือจำเป็นต้องปรับตัว กระบวนการเหล่านี้ล้วนทำให้ระบบหมวดหมู่อ่อนแอลง

2. ระบบรัฐ

ระบบรัฐเป็นกลไกเครื่องมือของระบบทุนและ 'ความทันสมัย' มากกว่าที่จะเป็นเครื่องมือกลไกส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้าน ถนนสายรัฐบาลนำมาซึ่งระบบสินเชื่อ ระบบตลาด ระบบการผลิตเชิงพาณิชย์ที่ดูผลประโยชน์ออกจากชุมชน นำความสูญเสียมาสู่ระบบทรัพยากรของท้องถิ่น นำมาซึ่งระบบการศึกษาที่ทำลายคุณภาพของเยาวชน ทำลายองค์ความรู้และระบบคุณค่าที่สืบทอดมายาวนาน เมื่อระบบรัฐชนิดนี้ประสานกับระบบทุน จึงทำให้ลุ่มน้ำสำคัญของหมู่บ้านถูกทำลายลงจำนวนมาก โดยเฉพาะลุ่มน้ำที่อยู่ในเขตรอยต่อกับอำนาจรัฐครบวงจร เช่น บางตอนของลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ลุ่มน้ำแม่แก้ว และแม้แต่ตอนปลายของลุ่มน้ำขาน เป็นต้น

ชุมชนลุ่มน้ำต้องมีการปรับตัวอย่างมาก เพื่อจะรักษาหรือสืบทอดความมั่นคงของลุ่มน้ำ ซึ่งไม่ใช่เรื่องง่ายอีกต่อไป จันทร เมืองแก้ว แก่ฝ่ายปวงสนุก ซึ่งควบคุมระบบไร่นากว่า 4,000 ไร่ กล่าวว่า

“เฉพาะปัญหาระบบชลประทานรัฐอย่างเดียวก็ทำลายไร่นาของเราลงไปเยอะ แต่ก่อนนี้พื้นที่ปลายน้ำขานปลูกพืชได้ 2 รอบ ปัจจุบันนี้มีแค่ 4 หมู่บ้านที่ปลูกได้ 2 รอบ คือบ้านท่ากาน ป่าสัก ตันกอก และทุ่งเสี้ยว เพราะอยู่ใกล้เหมือง น้ำดีกว่าเขาอื่น จะมีปัญหาก็คือหน้าแล้งบ้านที่อยู่ห่างเหมืองจะได้น้ำน้อย ก็แก้ปัญหาโดยการ หลั่งน้ำ แต่ขนาดหลั่งน้ำแล้วก็ไม่พอ ชาวนาทางเหมืองต้องเจอน้ำชั้นกลางขึ้นมาใช้ แต่เรื่องค่าใช้จ่าย ค่าน้ำมันใส่เครื่องสูบบางที่ไม่มีเราก็จนปัญญา เลยทิ้งร้างไว้ ปลูกแต่ข้าวปีอย่างเดียว

พื้นที่รับน้ำฝ่ายปวงสนุกเคยมี 4,000 กว่าไร่ เมื่อ 10 ปีก่อน กินไปจนถึงบ้านสันก่อเกิด สันห่าว ดงป่าจั่ว มะขามหลวง เดี่ยวนี้ต้องตัดไป เพราะชาวนาหันไปใช้ระบบชลประทาน ไม่มาร่วมลี้ยงเหมืองฝ่าย พอน้ำชลประทานไม่มี ชาวนาก็ยังแย่ มีความยากลำบาก จึงขอลงกลับมาใช้น้ำเหมืองฝ่ายใหม่ แต่ฝ่ายปวงสนุกยังไม่ตกลงให้ใช้ ปัจจุบันไร่นาของฝ่ายปวงสนุกจึงเหลือพื้นที่เพียง 1,400 ไร่

พอรัฐบาลตัดถนน มีเส้นทางสาย ฮอด-เชียงใหม่ บริเวณบ้านสันคยะยอม มีน้ำเหมือนนองมาเยอะ มันจะขึ้นท่วมหนองสะเลียม แต่ท่อบริเวณบ้านสันคยะยอมวางท่อสูง ทำให้น้ำท่วม ชาวบ้านสันคยะยอมเดือดร้อน จึงประกาศให้วันจันทร์ที่ 16 นี้จะเอาคนไปเดินขบวนที่อำเภอ ให้ปลัดอำเภอ เอาแมคโครไปขุดท่อออก รัฐทำอะไรไม่ถูกเราก็ต้องแก้ไข ต้องเปลี่ยนแปลง เดี่ยวเรื่องนั้น เดี่ยวเรื่องนี้ไม่ได้หยุด”

ชุมชนหมู่บ้านไม่ได้ยืนอยู่บนสภาพแวดล้อมแบบเก่าอีกต่อไป มีรัฐและระบบทุนเป็นอีก 2 กลไกที่เป็นปัจจัยสำคัญแห่งการเปลี่ยนแปลง ด้วยเหตุนี้ การจัดการองค์ความรู้ของชุมชนเพื่อรับมือกับสถานการณ์ใหม่ๆ จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

องค์ความรู้และระบบหมวดหมู่ของกลุ่มน้ำ มีข้อจำกัด เพราะสัมพันธ์กับระบบเครือญาติ และระบบสังคมกสิกรรม ประเทศและโลกได้ขยายไปสู่สังคมที่ใช้ทุน เทคโนโลยี และอุตสาหกรรม ความสัมพันธ์แบบเครือญาติลดความสำคัญลง ชุมชนกลุ่มน้ำจำเป็นต้องปรับตัวในหลายทศวรรษที่ผ่านมา และยังจะต้องปรับตัวต่อไป เพราะกลไกและเครื่องมือของทุนและรัฐนั้นมีความสูง ที่จะเข้ามาครอบงำการจัดการของชุมชน ชุมชนจำเป็นต้องเรียนรู้และปรับตัวที่จะอยู่ร่วมกับระบบอื่น กลไกอื่นที่มาจากภายนอกต้องปรับปรนและสร้างสรรค์ความรู้ใหม่เพิ่มเติม เพื่อให้ระบบหมวดหมู่และองค์ความรู้ของกลุ่มน้ำก้าวเข้าสู่สมัยใหม่อย่างมีพลวัต ในรอบร้อยปีที่ผ่านมา กลุ่มน้ำขานได้พยายามปรับตัวผ่านระบบเครือญาติ ระบบแรงงาน และใช้ประเพณี วัฒนธรรมเพื่อรักษาชุมชนและผลิตภาพของกลุ่มน้ำไว้ แต่นั่นก็ยังไม่เพียงพอ เพราะมีหลายระบบเริ่มถูกทำลายลง เช่นระบบเหมืองฝายบางระบบ หมวดบ้านบางส่วน และระบบการศึกษาจากหมวดอุโบสถและหัววัดนั้นเริ่มเสื่อมถอยลงไป เพราะอิทธิพลของระบบโรงเรียนและการงานสมัยใหม่ ความรู้หลายด้านเริ่มสูญหาย เพราะคนหายไปจากระบบเป็นเวลานานๆ เช่นเด็กๆ และเยาวชนอยู่ในระบบโรงเรียนตั้งแต่ 6-20 ปี นอกจากนี้ ยังมีเยาวชนที่สนใจทดลองชีวิตในเมืองคนละนับสิบปี พวกเขาถูกตัดขาดจากกระบวนการของชุมชนเป็นระยะๆ และกลายมาเป็นปัญหาของระบบความรู้ และระบบหมวดหมู่ของกลุ่มน้ำ การจัดการองค์ความรู้ของชุมชนที่เป็นไปตามธรรมชาติไม่พอเพียงอีกต่อไป จำเป็นต้องมีการผลิตซ้ำองค์ความรู้นี้ โดยอาศัยพลวัตของการจัดการแบบอื่นเพิ่มเติม โดยอิงระบบเก่าของกลุ่มน้ำที่มีประสิทธิภาพสูง จึงจะทำให้หมู่บ้านมีพลวัตไปสู่อนาคตได้อย่างแท้จริง

พลวัตของชุมชนกลุ่มน้ำขาน

กล่าวโดยทั่วไปเราอาจมองเห็นลักษณะความเคลื่อนไหว หรือพลวัตของสังคมกลุ่มน้ำขานได้ชัดเจนขึ้นโดยพิจารณาปรากฏการณ์ 4 ระบบย่อยในสังคม คือ

1. ถิ่นฐาน - ภูมิประเทศ - ผู้คน (หน่วยรูปธรรมของสังคม ; พื้นที่และผู้คน)
2. ระบบการผลิต (กิจกรรมเพื่อการยังชีพ)
3. ระบบความสัมพันธ์ (กิจกรรมแห่งการอยู่ร่วมกัน)
4. โลกทัศน์ องค์ความรู้ และเทคโนโลยี (โลกทัศน์ การเรียนรู้ การสั่งสมองค์ความรู้ การสืบทอดองค์ความรู้ ตัวแทนลักษณะพัฒนาการ)

ลักษณะทั้งสี่นี้ คล้ายคลึงมาจากสิ่งเดียวคือ ปฏิสัมพันธ์พื้นฐานที่ชุมชนมีต่อสิ่งแวดล้อม นั่นก็คือ การใช้แรงงานเพื่อตัดแปลงธรรมชาติให้เป็นผลผลิตเพื่อยังชีพ (ปัจจัยสี่) และเพื่อประกันการดำรงอยู่ของชีวิตและชุมชน

ลักษณะทั้งสี่นี้มิได้เป็นปรากฏการณ์ที่แยกกันเป็นอิสระ อาจกล่าวได้ว่าลักษณะทั้งสี่นี้เป็นตัวแทนของระบบย่อย 4 ระบบที่มีพลวัต เคลื่อนไหวอยู่ภายใต้ดุลยภาพซึ่งปรากฏเห็นเป็นสภาพสังคมที่เป็นอยู่

ในอดีต ดุลยภาพของชุมชนลุ่มน้ำขานจัดได้ว่ามีเสถียรภาพที่มั่นคง กล่าวโดยพิจารณาสิ่งสำคัญพื้นฐาน นั่นคือ ชุมชนมีการผลิตที่พอเพียงสำหรับชุมชนบนพื้นที่ที่เอื้ออำนวย และชุมชนได้จัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างกัน เพื่อประกันว่ากระบวนการผลิตนั้นยังคงมีต่อเนื่อง ชุมชนพึ่งพิงตนเองเป็นหลักในปัจจัยสี่ต่างๆ มีความคุ้นเคยและมีการค้าขายแลกเปลี่ยนกับสังคมภายนอกพอสมควร องค์ความรู้รวมไปถึงโลกทัศน์อยู่ในกรอบที่สอดคล้องกับพื้นฐานการดำรงชีวิต อย่างอ่อนน้อมต่อธรรมชาติและเรียบง่าย เทคโนโลยีเป็นเพียงเทคโนโลยีที่ช่วยผ่อนแรงหรือจัดการการงานบางสิ่งได้สะดวกขึ้น ไม่ได้ก้าวไปเกินกว่าพลังความสามารถทางกายภาพของมนุษย์จะควบคุมได้ และไม่ได้เป็นเทคโนโลยีที่ใช้พลังงานอื่นๆ นอกเหนือไปจากพลังงานกล และการใช้ความร้อนจากไฟในการหุงต้ม รวมทั้งผลิตเครื่องมือที่ไม่ใช่เครื่องยนต์

โดยความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีได้เป็นไปในเชิงอำนาจ แต่เป็นไปโดยกฎเกณฑ์ ที่ได้ตกลงร่วมกันและเข้าใจกัน รวมทั้งการยอมรับในพุทธศาสนา การนับถือผี และอุปนิสัยแบบชาวล้านนา ทำให้ชุมชนมีการแก้ปัญหาภายในสังคมอย่างละเอียดละออ ยอมรับสัจจะความเป็นจริงทั้งด้านมืดและด้านสว่างที่มีอยู่ในผู้คน สืบทอดและบอกกล่าวคติต่างๆ จากรุ่นพ่อแม่สู่รุ่นลูก โดยการสั่งสอนในครอบครัว และโดยอาศัยกรอบแห่งจารีตสังคม ทำให้ปัญหาในสังคมมีน้อย อันเป็นการประกันการผลิตในสังคมที่เน้นการเกษตร ซึ่งต้องอาศัยความร่วมมือร่วมแรงของคนจำนวนมาก แต่ความสัมพันธ์แน่นแฟ้นในสังคมนี้มิได้เป็นไปเพื่อเตรียมพร้อมสำหรับความรุนแรง หรือการรุกรานที่จะมีมาจากภายนอกสังคม บัดนี้สังคมโลกเปลี่ยนแปลงสูงมาก เทคโนโลยีมีความก้าวร้าวมากขึ้น จึงกลายเป็นการรับมืออันหนักหน่วง โลกสมัยใหม่ผูกพันอยู่กับการเปลี่ยนแปลง ก็เพราะมีเทคโนโลยีซึ่งได้ผลิตสิ่งอำนวยความสะดวกและความพร้อม สังคมที่มั่งคั่งมีโอกาเสี่ยงได้มาก สำหรับโลกธุรกิจผลิตผลใหม่หมายถึงตลาดใหม่ ตลาดใหม่ก็คือผลกำไรใหม่ ผลกำไรก็จะถูกนำไปพัฒนาผลผลิตใหม่ ออกแบบใหม่ เพื่อให้ได้กำไรมากกว่าเดิม ดังนั้น เป้าหมายการผลิตจึงทำลายตัวเอง ทำลายการสะสมทุนของผู้บริโภค อาจกล่าวได้ว่า หากพลวัตอันนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงนั้นมาในรูปของพลังการผลิตที่มีประสิทธิภาพสูงมาก และใช้เทคโนโลยีเหนือกว่า หรือในรูปของการเคลื่อนไหวรุกรานโดยกำลัง ดุลยภาพสังคมนี้จะเปลี่ยนแปลงไปอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแต่ว่าการรุกรานแทรกแซงที่เข้ามาโดยอำนาจนั้น จะมีผลหรือมีอิทธิพลอย่างไรต่อกับกระบวนการผลิตหรือระบบสังคมอื่นๆ ที่มีอยู่หรือไม่ ดังในประวัติศาสตร์บันทึกว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการสงครามพม่า-ล้านนา-สยาม ซึ่งทำให้มีทั้งการกวาดต้อนผู้คนไป และกวาดต้อนกลับคืนมาสู่ชุมชนน้ำขานนั้น ก็มีผลต่อจำนวนประชากร ชาติพันธุ์ เครือข่ายสังคม และองค์ความรู้ของผู้คนที่ถูกเคลื่อนย้ายอพยพ สิ่งเหล่านี้มีผลต่อพลังการผลิตของชุมชนโดยตรง ระหว่าง

ระยะเวลาที่ผู้คนน้อยลงนั้น ความมั่งคั่งของการผลิตอาจลดลง ถ้าหากพื้นที่ภูมิประเทศมิได้ช่วยเกื้อหนุนการผลิตอย่างมากแล้ว ความเป็นชุมชนก็อาจสลายลงได้

ปัญหาของชุมชนเกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บหรือโรคระบาดต่างๆ นั้น ไม่เคยมีบันทึกหรือเล่าขานไว้สะท้อนให้เห็นว่า ชุมชนมีศักยภาพในการดูแลตนเองเกี่ยวกับการเจ็บไข้ได้ป่วยต่างๆ ตามสมควร หลักฐานตำราและวิธีการรักษาต่างๆ ที่ยังคงสืบทอดใช้อยู่ในปัจจุบันยืนยันความเป็นจริงข้อนี้

ภายหลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีความเปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดพลวัตอันนำไปสู่เสถียรภาพที่เปลี่ยนแปลงไปของดุลยภาพเดิม สังคมชุมชนลุ่มน้ำขานปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้สู่ดุลยภาพใหม่ซึ่งมีลักษณะที่เปลี่ยนไป การเข้ามาของระบบทุนและเทคโนโลยีใหม่ๆ ที่มาใช้แทนแรงงานระบบชลประทาน สิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภค รวมทั้งการมีรูปแบบกิจกรรมใหม่ๆ ในสังคม เช่น ระบบโรงเรียน ทำให้ชุมชนต้องใช้เงินมากขึ้น ส่วนเกินของผลผลิตถูกเปลี่ยนเป็นเงินในอัตราเร่ง และการผลิตปรับตัวเข้าสู่ธุรกิจการผลิต มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีอื่นๆ เพื่อเพิ่มผลผลิต เพื่อนำไปขายให้ได้มาซึ่งเงินตรา เพื่อแลกเปลี่ยนหรือใช้จ่ายสำหรับนวัตกรรมที่มาจากนอกชุมชน

อย่างไรก็ดี ชุมชนลุ่มน้ำขานก็มีวิธีปรับตัวเข้าสู่ดุลยภาพใหม่ของตนเอง ในรอบร้อยปีที่ผ่านมานี้ก็นับว่าลุ่มน้ำขานยังสามารถรักษาความมั่นคงไว้ได้ โดยการคงอยู่ของเศรษฐกิจอีกระบบหนึ่งภายในชุมชน กล่าวคือ

- 1) ยังคงการใช้หน่วยและอัตราการผลิตและการแลกเปลี่ยนที่สอดคล้องกับพลังการผลิตของชุมชน แทนที่จะใช้หน่วยและอัตราที่กำหนดมาโดยระบบทุนหรือรัฐล้วนๆ
- 2) ยังคงระบบแลกเปลี่ยนและกระจายผลผลิตโดยใช้ข้าว แทนที่จะใช้เงินตราล้วนๆ
- 3) ยังคงใช้ระบบการทำงานรวมหมู่และการแลกเปลี่ยนแรงงานอย่างมีนัยสำคัญ
- 4) ยังคงมีและใช้ระบบทรัพย์สินรวมหมู่ ใช้กฎ ระเบียบ ข้อตกลง มาตรการของชุมชน เพื่อรองรับและสนับสนุนระบบการผลิตและระบบความสัมพันธ์ของชุมชน
- 5) ยังคงสืบทอดองค์การการผลิต องค์การจัดตั้งและเครือข่ายทางสังคม แทนที่จะใช้องค์กรจัดตั้งของตลาดทุนและระบบปกครองตามกฎหมายที่กำหนดโดยรัฐล้วนๆ
- 6) ยังคงรักษาด้านที่ให้ความสำคัญกับระบบคุณค่ามากกว่าระบบมูลค่าในการผลิต การใช้แรงงาน การจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน

อย่างไรก็ตาม เมื่อสิ่งหนึ่งมีการเปลี่ยนแปลงย่อมมีผลกระทบต่อสิ่งอื่นๆ ในลุ่มน้ำ ดุลยภาพหรือลักษณะปรากฏการณ์ภายนอกเกิดจากพลวัตของระบบต่างๆ ที่เคลื่อนไหวอยู่ภายใต้ดุลยภาพนั้น การเปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดช่องว่างหรือปัญหาทำให้เกิดปรากฏการณ์ชั่วขณะของสังคมลุ่มน้ำ ซึ่งดูไม่มีเสถียรภาพ กล่าวได้ว่าเป็นสภาวะของการเสียดุลยภาพในบางด้านแต่ไม่ใช่ทั้งหมด

ตามความเป็นจริงแล้ว สังคมเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ปรากฏการณ์หรือภาพของสังคมที่เห็นอาจบรรยายได้ง่ายๆ ว่า มีความเจริญขึ้น แล้วก็มีเสื่อมลง เป็นวัฏจักร เรื่องราวของอาณาจักรต่างๆ ที่เคยรุ่งโรจน์ แต่ไม่ปรากฏแล้วในปัจจุบัน ย่อมเป็นตัวอย่างได้ดี การล่มสลายหายไปของชุมชนก็มีอยู่เช่นเดียวกัน แต่อีกด้านหนึ่ง เรื่องเล่าหรือตำนานที่บอกเล่าความต่อเนื่องยาวนานอันสะท้อนถึงความ

คงอยู่ของชุมชนบางชุมชน ก็จะทำให้ได้คิดว่า มีแบบกระบวนการหรือลักษณะของชุมชนบางแบบ ที่ทำให้เกิดดุลยภาพแห่งชีวิตสังคมที่มีเสถียรภาพสูง และการเสียดุลยภาพชั่วคราวก็ยังไม่อาจนำไปสู่ข้อสรุปว่า สังคมลุ่มน้ำจะสูญเสียความมั่นคงของตัวเองไปทั้งหมด แต่กล่าวโดยยุดิธรรม การเข้ามาของระบบทุนและเทคโนโลยี ไม่เพียงแต่เป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการและลักษณะภายนอกที่ปรากฏให้เห็นเท่านั้น หากแต่ยังมีผลเปลี่ยนแปลง หรือหมายถึงการเปลี่ยนแปลงไปแล้วของระบบวิถีคิดและโลกทัศน์ของชุมชนในบางด้านด้วย

เมื่อชาวนาตัดสินใจยอมรับเอาระบบการศึกษาสมัยใหม่ และระบบการแพทย์แบบตะวันตก ชาวนาจำเป็นต้องยอมรับระบบเงินตรา เพื่อใช้เป็นสิ่งแลกเปลี่ยนแทนแรงงานหรือผลผลิต และโดยปริยาย ชาวนาถูกกำหนดว่าเงินตราหรือแรงงานเท่าไร จึงจะพอแลกเปลี่ยนกับกิจกรรมหรือนวัตกรรมใหม่ๆ เหล่านี้ได้ ชาวนาต้องหันมาเพิ่มผลผลิตในไร่นาของตนเอง หรือใช้แรงงานผลิตอย่างเข้มข้นขึ้น เพื่อให้ได้ผลผลิตไปแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราที่จะนำไปใช้จ่าย การเปลี่ยนแปลงนี้นำไปสู่ปัญหาการขาดแรงงานหรือการเอาเปรียบของทุน

แต่สมควรตั้งข้อสังเกตด้วยว่า การใช้เทคโนโลยีการผลิตและระบบเงินเป็นใหญ่ น่าจะไม่สอดคล้องกับจารีตปฏิบัติ หรือวิถีคิด หรือโลกทัศน์ของชาวนาเดิมนัก เมื่อชาวนาเริ่มที่จะเพิ่มมูลค่าของผลผลิตในที่นาของตน และใช้เครื่องยนต์เครื่องจักรกลในการทำนาเพื่อให้เบาแรงขึ้น พวกเขากลับได้พบว่า เขาพึ่งพาระบบใหม่นี้ทั้งหมดก็ไม่ได้ การเอามือเอารำวันยังคงเป็นสิ่งจำเป็นในงานบางอย่างที่ใช้เครื่องจักรแทนแรงงานไม่ได้ สิ่งที่ต้องช่วยเหลือกันนั้นยังสืบทอดมาอยู่ ชาวนาจำเป็นต้องสร้างกระบวนการคิดความเข้าใจที่เบี่ยงเบนไปในสภาวะใหม่ คือ แทนที่จะเห็นการเอามือเป็นการช่วยเหลือ เกื้อกูลแบบโบราณ ก็อธิบายใหม่ให้ความหมายใหม่ว่า การเอามือเอารำวันนั้น เป็นเรื่องของความจำเป็น เนื่องจากใช้เครื่องจักรไม่ได้ และถ้าใช้การจ้างก็จะเสียค่าใช้จ่ายสูงเกินไป เพราะค่าจ้างแรงงานถูกกำหนดโดยระบบโรงงานและระบบเศรษฐกิจในเมืองให้มีอัตราที่สูง ความคิดที่ว่า การเอามือเอารำวันเป็นการช่วยเหลือกัน ซึ่งแต่ก่อนมาเป็นการจำเป็นโดยสมบูรณ์ก็เปลี่ยนไป โดยมีความจำเป็นและสมัครใจในด้านต้นทุนแอบแฝงอยู่ด้วย

ชาวนาไม่น้อยเปลี่ยนจากการทำนาเป็นสวนลำไย อันเป็นการปรับตัวภายใต้ดุลยภาพที่มีระบบชลประทานของรัฐเข้ามาเป็นอุปสรรคต่อระบบเหมืองฝายและการใช้น้ำ และสอดคล้องกับความต้องการเงินตรา ที่กล่าวมาข้างต้น คือปรากฏการณ์ที่ดำเนินไปของระบบย่อย 4 ระบบ ดังกล่าวมาข้างต้นคือ

1. ภูมิประเทศ-ที่ดิน-ผู้คน
2. ระบบการผลิต
3. ระบบความสัมพันธ์
4. โลกทัศน์-องค์ความรู้-เทคโนโลยี

ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมันคงมีเสถียรภาพหรือไม่ หรือนำการเปลี่ยนแปลงไปสู่ทิศทางใด

ในหลักการแล้ว สังคม/ชุมชนบนดุลยภาพที่มีลักษณะพึ่งพิงตัวเองสูง ย่อมมีเสถียรภาพมากกว่าชุมชนที่พึ่งพิงระบบภายนอก ในกรณีการเงินตราและเทคโนโลยีจากภายนอกเข้ามามีบทบาท โดย

เฉพาะเป็นตัวกำหนดระบบความสัมพันธ์ของการผลิต เปลี่ยนแปลงลักษณะการอยู่อาศัยและถิ่นฐานชนชั้นนี้ การดำรงอยู่ของชีวิตและชุมชนก็จะเริ่มขึ้นอยู่กับการปัจจัยภายนอก ภายใต้ดุลยภาพที่กำลังดำเนินอยู่นี้ หากทุนและเทคโนโลยีนั้นเข้ามาแทรกซึมในระบบย่อยทุกระบบเมื่อใด เมื่อนั้นชีวิตชุมชนก็จะขึ้นอยู่กับการปัจจัยภายนอกโดยสิ้นเชิง

แต่ในประวัติศาสตร์การดำรงอยู่ของชุมชน หรือแม้กระทั่งชนชาติ ผ่านกาลเวลาอันยาวนาน ภายใต้ความเจริญและความเสื่อมของอาณาจักรทั้งหลายนั้น มักจะมีสิ่งหนึ่งที่สำคัญ คือ ระบบความสัมพันธ์ที่มีบทบาทสูงต่อทิศทางของสังคม ระบบความสัมพันธ์นี้คือเครือข่ายโยงใยคนในชุมชนหรือชนชาติ ระบบความสัมพันธ์นี้ไม่ได้แยกออกโดดเดี่ยวจากอีก 3 ระบบ เช่นเดียวกันระบบหลักอีก 3 ระบบนั้นก็ไม่ได้แยกออกโดดเดี่ยวต่างหากจากระบบอื่น ในลุ่มน้ำขานนั้น ชีวิตการผลิตกำหนดโลกทัศน์ต่อชีวิต ซึ่งกำหนดระบบความสัมพันธ์ที่มองเห็น ในขณะเดียวกัน ระบบความสัมพันธ์นั้นก็ผลิตซ้ำ ตอกย้ำโลกทัศน์ต่อชีวิต และเป็นปัจจัยเสริมการผลิต ระบบความสัมพันธ์ที่สถาปนาขึ้นในลุ่มน้ำขาน เช่น ระบบเหมืองฝาย หมอวัดบ้าน หมอวัดวัด แก้วฝี่ หมูเฮา นั้น ยังเป็นพลวัตที่มีบทบาทสูงในการกำหนดดุลยภาพของชุมชน ในรอบสองสามร้อยปีที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน โดยวิธีนี้ ระบบเอามือเอาวันจึงยังคงนำมาปรับใช้ในระบบการผลิต แม้ว่าในเนื้อหาการผลิตจะมีลักษณะของการผลิตเชิงพาณิชย์แล้วก็ตาม และระบบเศรษฐกิจเฉพาะลุ่มน้ำที่มีสินค้าเกษตรเฉพาะถิ่น ซื่อหากันในราคาที่เหมาะสมเนื่องกับอัตราค่าครองชีพในชุมชน เป็นตัวอย่างว่า ระบบเงินตรา ทุน และเทคโนโลยี ยังไม่ได้มีบทบาทเหนือทุกระบบภายใต้ดุลยภาพใหม่นี้

ถ้าหากว่าชุมชนตระหนักถึงดุลยภาพใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นในชุมชนขณะนี้ และหาทางผลิตซ้ำลักษณะที่เข้มแข็งและพึ่งพิงตัวเองได้ของชุมชนให้คงอยู่ไว้ได้ต่อไป ภายใต้ปฏิสัมพันธ์กับพลวัตของระบบภายนอกใหม่ที่กำลังเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมชุมชน ชุมชนก็ย่อมดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพได้ กล่าวคือ แม้เมื่อระบบภายนอกที่เข้ามามีปฏิสัมพันธ์นั้น เกิดวิกฤตอันจะนำไปสู่การล่มสลายไป ดุลยภาพของชุมชนก็จะปรับตัวเข้ามาสู่สถานภาพใหม่โดยง่าย ซึ่งจะสามารถรองรับพื้นฐานชีวิตแห่งชุมชน และนำพาความเป็นชุมชนให้ดำรงคงอยู่ต่อไปได้

การดำรงอยู่ได้ของชุมชนจะเป็นเรื่องผืนสำหรับแนวคิด modernism แต่อันที่จริงแล้วตัวเลขสถิติจำนวนมากของโลกก็ยังคงบ่งชี้อยู่ว่า สังคมที่ได้มีและใช้จนกลายเป็นสังคมสมัยใหม่เต็มตัวนั้นมิได้ไม่ยากนัก

เมื่อ ค.ศ.1978 (2521) R.A. Harper เขียนว่า “ระบบดั้งเดิมที่มีฐานอยู่ในท้องถิ่น ยังเป็นระบบการดำเนินชีวิตหลักในพื้นที่ต่างๆ ในโลก และคนมากกว่าครึ่งโลกดำรงชีวิตอยู่ในระบบนี้ นอกจากนี้ กลุ่มที่มีความเป็นอยู่อย่างโดดเดี่ยวอย่างแท้จริงก็ยังมีอยู่”

อย่างไรก็ตาม สมควรที่จะเพิ่มเติมไว้ในที่นี้ด้วยว่า ความโน้มเอียงที่จะใช้เทคโนโลยี หรือการรับเอาเนื้อหา วิธีการ เพื่อสนับสนุนการและบันเทิงรูปแบบใหม่เข้ามาในชุมชนนั้น จะเป็นสาระสำคัญ หรือมีความสำคัญต่อเสถียรภาพของชุมชน ก็ต่อเมื่อมันได้กลายเป็นสิ่งกำหนดวิถีชีวิตหรือวิถีการผลิต แล้วสะท้อนออกมาในระบบอื่นๆ อันเป็นพลวัตแห่งดุลยภาพของสังคมนั้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังว่านี้มีความเป็นไปได้อยู่ อันนำมาซึ่งความกังวลใจสำหรับผู้ที่ได้เห็น ความเสื่อม ซึ่งได้ก่อตัวขึ้นแล้วในชีวิต

สังคมบางแห่ง หากชุมชนไม่พัฒนาวิธีคิด โลกทัศน์ องค์ความรู้ หรือวิธีการที่จะติดต่อสื่อสาร ถ่ายทอด
ผลิตซ้ำโลกทัศน์ของตนเอง พร้อมทั้งความเข้าใจที่เท่าทันต่อสิ่งใหม่ที่เข้ามา และเข้าควบคุม แทนที่
จะถูกควบคุมโดยระบบและมายาภายนอกแล้ว ระบบอื่นๆ ที่ยังคงทำงานและค้ำจุนระบบบุญญาภาพที่
เป็นอยู่ก็จะถูกทำลายลง

บทที่ 3

พลวัตชุมชนลุ่มน้ำไชยา

“เรือสุริยมณฑลทอดสมอที่ปากอ่าวเมืองไชยาด้านตะวันออก น้ำลึก 5 วา ห่างฝั่งประมาณ 60 เส้น ตรงปากคลองไชยาไม่แลเห็น เห็นแต่แนวไม้เป็นพุ่มพอสั่งเกตไปได้ หาดทรายและเขาไกลฝั่งเป็นอันมาก ช่างทิศได้มีหาดทรายเป็นโขดยาวใหญ่... ที่ปากคลองไชยานั้นเลี้ยวเข้าไปทางทิศเหนือเรียกว่า คลองพุมเรียง ปากคลองกว้าง 2 เส้น มีต้นตาลตม ต้นกกทางสองฟากน้ำ... ลำคลองนั้นเลยไปเป็นถนน มีลำคลองต่อไป ประมาณ 60 เส้น หมู่บ้านโรงเรือนราษฎรซึ่งตั้งอยู่สองข้างถนนเป็นที่จับซื้อตลอดไปเป็นประมาณ 500 หลัง คนประมาณ 2,000 คน บ้านโรงเรือนที่ตั้งอยู่นอกเมืองไปเป็นหย่อม เป็นหมู่ตามสวนป่า รวมบ้านโรงเรือนตลอดเขตเมืองไชยาประมาณ 9,000 หลัง เป็นคนประมาณ 40,000 ถ้าจะแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นไทยสัก 30,000 จะเป็นจีนสัก 300 เศษ จะเป็นแขกสัก 1,700 คน...”

ข้อความข้างต้นนี้คัดมาจากหนังสือ “ชีววัฒน์” นิพนธ์โดยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช มีสาระสำคัญอธิบายภูมิทัศน์ปากอ่าวไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี มองจากทะเลเข้าไปในแผ่นดิน ซึ่งเป็นชายฝั่งที่ราบและมีภูเขาเป็นฉากหลัง สะท้อนให้เห็นภูมิทัศน์ไชยาซึ่งผู้คนอาศัยอยู่ในพื้นที่ที่ผสมผสานระหว่าง 3 ภูมิประเทศ คือ ภูเขา ที่ราบ และชายฝั่งทะเล

ไกลออกไปสุดสายตาของชาวบ้านที่ราบลุ่มน้ำไชยา เป็นที่ตั้งของภูเขาอันเป็นต้นน้ำไชยา และท่าดิน ชาวบ้านมีนิทานเกี่ยวกับภูเขาสะท้อนความศักดิ์สิทธิ์อันเป็นปาฏิหาริย์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับธรรมชาติร่วมกัน แม้ว่าจะมีการตั้งถิ่นฐานอยู่บนเขตป่าต้นน้ำนั้น ก็มีเพียงผู้คนจำนวนน้อย คนไชยาเรียกคนเหล่านั้นว่า พวกนอก เช่นเดียวกับคนถิ่นใต้อื่นๆ เรียกผู้อาศัยบนเขตป่าเขาในภาคใต้ พวกนอกพากันไปจับจองที่ป่าปลูกบ้านเล็กๆ อยู่ตามริมคลองบนเขตป่าต้นน้ำ

บนที่ราบเมื่อก่อนชาวบ้านจะตั้งบ้านอยู่กันเป็นกลุ่มๆ หย่อมๆ “หย่อมหนึ่งเดียวนี่ก็เป็นหมู่บ้านหนึ่งไปแล้ว” ซึ่งในแต่ละหย่อมก็เป็นเพื่อนบ้านและญาติพี่น้องกัน แต่ละบ้านจะล้อมรอบด้วยสวนรอบบ้านที่ปลูกพืชผลต่างๆ ไร่กิน ถัดไปจากบ้านเป็นที่นา สมัยก่อนยังไม่มีถนน การไปมาหาสู่ระหว่างกันภายในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน ใช้วิธีเดินไปตามคันนาเท่าที่จะเดินไปถึงเท่านั้น การติดต่อค้าขายกันในสมัยก่อนมีตั้งแต่ปากหมากถึงพุมเรียง ถ้าต้องการซุงมาจากปากหมากก็ขึ้นไปขอให้เกลอายขนลงมา การขายข้าวใช้ม้าเทียมเกวียนไปขาย ส่วนที่พุมเรียงมีเรือขนปลาขึ้นมาตามคลองไชยา มาจนถึงที่ราบป่าเวเพื่อมาแลกข้าว คลองไชยาแต่ก่อนมีขนาดกว้างใหญ่มาก และเป็นทางคมนาคมที่สำคัญในการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าของชาวบ้าน

การขยายขยายขึ้นไปตั้งถิ่นฐานในเขตป่าต้นน้ำเป็นจำนวนมากนั้น เริ่มต้นจากความเจริญที่สืบคลานเข้าไป จากการตัดถนนจากป่าสู่เมืองในต้นทศวรรษ 2500 เป็นต้นไป และการบุกเบิกสร้างสวนบนเขตต้นน้ำก็เริ่มแต่บัดนั้น อันหมายถึงว่าชาวบ้านบนที่ราบและบนชายฝั่งทะเลจะขึ้นไปจับจองบุกเบิกสร้างสวนเพื่อขยายพื้นที่การผลิต การขยายตัวเช่นนี้เป็นไปอย่างช้าๆ จนกระทั่งมีถนนเชื่อมระหว่างไชยากับป่าต้นน้ำปากหมากในทศวรรษ 2540 นั้นแหละ ป่าต้นน้ำปากหมากนับแสนไร่ก็เปลี่ยนแปลง

ไปเป็นสวนยางพารา สวนกาแฟ สวนผลไม้แบบผสมผสาน และมีหมู่บ้านตั้งอยู่บนเขตป่าถึง 7 หมู่บ้าน

ส่วนชาวประมงแห่งพื้นที่ชายฝั่งทะเลพุมเรียงก็เช่นเดียวกันกับชาวนาบนที่ราบลุ่ม ชาวประมงทำการผลิตในท้องทะเลเพื่อเลี้ยงครอบครัว และเพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนในท้องถิ่น แต่ในที่สุดผลผลิตประมงของชาวประมงซึ่งแต่ไหนแต่ไรมาไม่เคยมีราคาค่างวด ก็สามารถจะลำเลียงสัตว์น้ำผ่านระบบห้องเย็นอันทันสมัยในทศวรรษ 2530 ดังนั้น ชาวประมงจึงเริ่มทำการประมงเป็นอาชีพเป็นหลักเป็นฐานยิ่งขึ้น แต่ระบบการลงทุนได้ทำให้เกิดระบบแพรับซื้อผลผลิตประมง และนำชาวประมงพุมเรียงเข้าสู่ระบบการประมงแบบค้ำประกันสัญญากับเจ้าแก้มต่าง ๆ ในที่สุด แต่ก็ยังคงมีชาวประมงจำนวนมากสามารถรักษาสถานะชาวประมงอิสระเอาไว้ได้ เทคโนโลยีการประมงสมัยใหม่ที่ปฏิวัติเครื่องมือการผลิตสู่การชุดรีดทรัพยากรสัตว์น้ำนั้น ไม่ได้คุกคามวัฒนธรรมการผลิตแบบปกติของชาวประมงพุมเรียงเลยในช่วงก่อนทศวรรษ 2530 ตราบจนกระทั่งหลังจากที่ทรัพยากรในทะเลของเขตต่างๆ บริเวณชายฝั่งภาคใต้ตอนล่างเสื่อมสลายลงอย่างหนักแล้วนั้นแหละ ประวัติศาสตร์ความเสื่อมแห่งระบบประมงของพุมเรียงจึงได้เริ่มขึ้น โดยที่เรืออวนรุนจากต่างถิ่นได้เข้ามาหากินในเขตท้องทะเลพุมเรียง ในปี พ.ศ. 2540 พร้อมๆ กับที่มีการนำเอาลอบเข้าดักจับสัตว์น้ำ นอกจากนี้ รัฐได้เข้าแทรกแซงการจัดการทรัพยากรชายฝั่งของกลุ่มน้ำไชยา-พุมเรียง โดยอนุญาตให้มีการเลี้ยงหอยแครงและอื่นๆ เต็มพื้นที่ปากอ่าว เท่ากับเป็นการโอนสิทธิเหนือที่ทำกินรวมหมู่ไปให้แก่กลุ่มบุคคลและปัจเจกชน กีดกันการทำมาหากินของชาวประมงขนาดเล็ก ซึ่งหาปลา ปู หอย กุ้ง ด้วยเครื่องมือการผลิตปกติ

ระบบตลาด : การตัดถนนสายเอเชียผ่านลุ่มน้ำไชยา

ถนนสายเอเชียนั่นเองที่ได้นำความเปลี่ยนแปลงสำคัญอย่างน้อย 3 ประการมาสู่ลุ่มน้ำไชยา นั่นคือได้เปลี่ยนแปลงไชยาจากหมู่บ้านเศรษฐกิจพอยังชีพ มาเป็นชุมชนหมู่บ้านที่มีปฏิสัมพันธ์กับเศรษฐกิจการค้าอย่างกว้างขวาง เหตุผลของการเปลี่ยนแปลงลุ่มน้ำนี้มี 2 ประการคือ

- 1) ถนนสายเอเชียช่วยเปิดตลาดการค้า ทำให้เส้นทางคมนาคมสะดวกรวดเร็วกว่าเดิม แม้ว่าไชยาจะมีเส้นทางรถไฟผ่านมาตั้งแต่ พ.ศ. 2490 แต่การขนส่งโดยรถไฟนั้นล่าช้ากว่าระบบขนส่งของตลาดภายนอกลุ่มน้ำ ซึ่งใช้การขนส่งโดยระบบรถยนต์แล้วถึงเกือบ 20 ปี รถยนต์จึงเป็นสิ่งที่เปิดตลาดข้าว ผลผลิตประมง และอื่นๆ ของไชยาออกสู่ตลาดภายนอก เป็นการกระตุ้นการผลิตของชาวนา
- 2) ถนนสายเอเชียได้นำผลผลิตข้าวจากภาคกลางและภาคอีสานเข้ามาสู่ลุ่มน้ำไชยา ด้วยต้นทุนที่ต่ำกว่า ข้าวภาคกลางและข้าวภาคอีสานจึงเอาชนะข้าวไชยาได้ในที่สุด

ปัจจัยประกอบที่สำคัญควรที่จะกล่าวถึงก็คือ การทำนาไชยา ที่ก้าวไปสู่การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวพื้นเมืองเป็นพันธุ์ กข ปลูกแล้วเกี่ยวได้ในเวลาเพียง 3-4 เดือน แทนที่จะเป็น 6 เดือน รวมกับการใช้รถไถแทนควายบนที่ดอน และการใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลง เร่งการผลิตให้ได้ผลเต็มที่และรวดเร็ว สอดคล้องกับลักษณะของข้าว กข ที่เน้นความเร็วและปริมาณผลผลิต การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวนี้ได้เร่งเร้าให้ลุ่มน้ำไชยาพยายามผลิตข้าวปริมาณสูงขึ้นอีก เพื่อให้เกิดภาวะคั่งทุนและแข่งขันกับข้าวจากภาคกลางและภาคอีสาน

ทว่ายิ่งเวลาผ่านไปนานปี ราคาข้าวที่มีดัชนีราคาเพิ่มเกือบเป็นศูนย์จนถึงติดลบ เทียบกับค่าแรงงานและต้นทุนการผลิตแล้ว ชาวนาลุ่มน้ำโขงก็เกือบสิ้นหวังว่าจะครองฐานะความเป็นเลิศของกลุ่มน้ำผู้ปลูกข้าวรายสำคัญต่อไปอีกได้ ในที่สุดผลผลิตข้าวของกลุ่มน้ำนี้ก็เริ่มลดปริมาณลง รวมทั้งที่ดินทำนาและจำนวนผู้ปลูกข้าวก็ค่อยๆ หายลดจำนวนลง ดังสถิติที่พบว่าในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา กลุ่มน้ำโขงลดพื้นที่การผลิตข้าวลงไปแล้วถึง 23,017 ไร่

การที่ชาวนาประสบภาวะขาดทุนจากการขายข้าว ซึ่งเป็นรายได้สำคัญของชาวนามาโดยตลอด ทำให้ชาวนาเริ่มหาทางเลือกอื่นๆ ในระบบเกษตรกรรม ในขณะที่ชาวนาภาคอื่นๆ เลือกเอาการขายแรงงานเพื่อหารายได้เพิ่มเติมให้แก่ครอบครัว ชาวโขงได้เลือกเอาการทำสวนและการเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพราะว่ากลุ่มน้ำโขงมีปัจจัยที่ดินและภูมิอากาศเอื้ออำนวย บนเส้นทางใหม่นี้ชาวนาเริ่มบุกเบิกที่ดินใหม่ๆ ที่เหมาะกับระบบเกษตรกรรมอื่นๆ นอกเหนือจากการทำนา ซึ่งนั่นหมายความว่าชาวนาลุ่มน้ำโขงกำลังจะก้าวไปสู่ทางเลือกใหม่ของการใช้ระบบนิเวศอีกแบบหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

ผลกระทบของการเปิดลุ่มน้ำออกสู่โลกภายนอกของโขงทำให้การประมงกระทบกระเทือนอย่างสูง ผลกระทบนั้นมีได้อยู่ที่การใช้เทคโนโลยีและการคุกคามทางทะเลเพียงอย่างเดียว แต่ปัญหาคือพื้นฐานที่ร้ายแรงก็คือ ปัญหาทุนการผลิต หรือทุนประกอบการ เพราะเมื่อมีพ่อค้าเข้ามาซื้อผลผลิตประมงพุ่มเรียงอย่างจริงจังในปี พ.ศ. 2518 ก็กระตุ้นให้การประมงตื่นตัว การลงทุนขนาดเล็กขยายไปสู่การลงทุนซื้อเรือใหญ่และอุปกรณ์การประมง ต้นทุนนั้นได้มาโดยการกู้จากเจ้าเก่าหรือพ่อค้า หนี้สินที่มีอยู่นั้นยืดเยื้อยาวนานยิ่ง เพราะเจ้าเก่าใช้วิธีการให้กู้เปล่าไม่คิดดอกเบี้ย แต่ผูกพันโดยการบังคับให้ชาวประมงขายผลผลิตให้แก่เจ้าเก่ารายนั้น กำไรของพ่อค้ารับซื้อมาจากการทุจริตผ่านราคารับซื้อตัวเอง ด้วยวิธีนี้ การเอาเปรียบชาวประมงจึงเป็นการรวมเอา ดอกเบี้ย+ราคา ไว้ด้วยกันเป็นหนึ่งเดียว เนื่องจากการประมงอยู่ในภาวะยากลำบาก จึงเป็นไปไม่ได้ที่ชาวประมงจะปลดหนี้ของตน หนี้สินนั้นกลายเป็น “หนี้จมน้ำตาย” ตามภาษาที่ชาวประมงชอบใช้

สถานการณ์เช่นนี้สะท้อนให้เห็นว่า การสะสมทุนภายในยังไม่ได้มีความพร้อมที่จะเข้าสู่ระบบการประมงแบบใหม่

1. บ้านเรือนและถิ่นฐาน

แม้ว่ากลุ่มน้ำโขงจะกำลังเผชิญหน้ากับการคุกคามอย่างหนักของระบบทุนที่ล่าหลัง แต่ระบบการตั้งบ้านเรือนของชาวลุ่มน้ำโขง-พุ่มเรียง กลับเป็นระบบเก่าแก่ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญแห่งระบบเศรษฐกิจที่เน้นความสามารถในการสร้างความพอเพียงด้านอาหาร และการอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูลของสังคมเครือญาติ กล่าวคือ ชาวบ้านตั้งบ้านเรือนอยู่กันเป็นกลุ่มๆ บนที่ดอนตามสายเครือญาติ เรื่องราวเกิดขึ้นคล้ายๆ แบบนี้คือ ต้นตระกูลตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ พื้นที่หนึ่ง ลูกหลานก็ตั้งบ้านเรือนอยู่จากส่วนแบ่งมรดกที่ดินนั้น หรือไม่กี่บุ่กเบิกไร่นาร้าง หรือซื้อหาที่ดินที่อยู่ใกล้เคียงกันเพิ่มเติม รอบๆ บ้านที่ปลูกอยู่บนที่ดอนนี้คือทุ่งนาว่าง หรืออาจเป็นที่สวนซึ่งปลูกพืชผลต่างๆ รอบๆ บ้าน ซึ่งอาจมีตั้งแต่ 2-3 ไปจนถึง 7-8 หลังคาเรือน หลายกลุ่มหรือหลายดอนเข้ารวมกันก็เป็นหมู่บ้านหรือกลุ่มบ้าน ซึ่งยึดโยงอยู่ด้วยระบบเครือญาติ ชาวบ้านปลูกพืชอาหารที่เป็นพื้นฐานแห่งการครองชีวิต พืชอาหารที่ปลูก

รอบบ้านที่เรียกว่า “ป่าครอบครัว” หรือ “สวนหลังบ้าน” นี้ การตั้งบ้านเรือนและการมีสวนล้อมบ้านเป็นกลุ่มๆ เช่นนี้ เป็นที่มาของการระดมแรงงาน และประกันความพอเพียงด้านอาหารให้แก่ครอบครัวที่อาจมีฐานะต่างกันด้วย

จากการสำรวจแต่ละหย่อมบ้านบนที่ดอนกลางทุ่งที่ชาวนาชาวสวนตั้งบ้านเรือนอยู่ ได้พบว่าใน 5 ตำบล 10 หมู่บ้านตัวอย่าง มีกลุ่มเครือญาติที่ยังไปมาหาสู่ ติดต่อกัน ร่วมงาน ไช้แรง ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กันบนดอนเดียวกัน มีความสัมพันธ์เป็นพี่น้อง คู่เขย คู่สะใภ้ น้องสามี น้องภรรยา ญาติสามี ญาติภรรยา น้องของญาติ เป็นต้น เด็กๆ รุ่นหลังซึ่งน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญในการแตกออกเป็นครอบครัวอิสระนั้น เป็นส่วนประกอบที่เกือบไม่มีนัยสำคัญ เพราะครอบครัวประสบความสำเร็จในการส่งเสียลูกๆ เรียนจนจบ และเป็นที่เล่าลือกันสืบมาจนปัจจุบันว่า คนไชยาเรียนจบสูงๆ และได้ดิบได้ดีในถิ่นอื่น

บนพื้นฐานของระบบครอบครัวและเครือญาตินี้ เป็นลักษณะร่วมของชุมชนหมู่บ้านที่พบได้ทั่วไป กลุ่มบ้านได้สร้างความพอเพียงพึ่งพากันและกันขึ้นมา ดังนั้น เราจึงเห็นดอนซึ่งมีบ้านอยู่ในดงเขียวแน่นทึบอยู่ในหมู่บ้านเป็นหย่อมๆ ตามที่นา ตามที่ดินถิ่นฐานในหมู่บ้านต่างๆ

ลักษณะที่กล่าวนี้อธิบายว่า ครอบครัวมีลักษณะปัจเจกโดยสมบูรณ์เกิดขึ้นได้ยาก ยิ่งแรงงานขาดแคลนและผลผลิตถูกกดทอนมูลค่าที่แท้จริง ชาวนาไม่สามารถจ้างแรงงานยังต้องร่วมมือกัน ไม่สามารถเป็นอิสระจากกันได้ ต้องร่วมมือ ระดมแรงงานในรูปแบบต่างๆ กับกลุ่มเพศและวัยต่างๆ กัน นี่เป็นข้อผูกมัดคนเข้ากับชุมชนและคนจำนวนมากต้องอยู่ภายใต้ข้อผูกพันนี้ การผลิตของแต่ละครัวเรือนจะมีศักยภาพสูงได้ก็โดยอาศัยเขตแดนแห่งความสามารถของครอบครัวอื่นๆ ลักษณะเช่นนี้จึงสวนทางกับแนวทางของระบบทุนนิยมที่ต้องการปลดปล่อยแรงงานครอบครัวให้เป็นอิสระออกจากองค์กรการผลิต และจารีตการใช้แรงงานแบบสังคมนิยม แต่พิจารณาในแง่ลบ แม้ว่าชุมชนจะรักษาพลวัตแห่งความร่วมมือร่วมใจกันไว้ได้ ความร่วมมือนี้ก็มิอาจดำรงอยู่ได้แรงกดดันของชั่วโมงทำงานที่หนักหน่วง และพลังการผลิตก็ไม่ได้พัฒนาสูงขึ้นดังที่ควรจะเป็น

2. การจัดการระบบนิเวศ

ในแง่ภูมิศาสตร์ ลุ่มน้ำไชยาประกอบด้วยภูมิลักษณะ 3 ชนิด คือ ภูเขา พื้นที่ราบ และเขตชายฝั่งทะเล เราอาจแบ่งระบบนิเวศต่างๆ ออกเป็น 3 ระบบเช่นนี้ได้ แต่ผลการสำรวจหมู่บ้านได้พบว่าชาวนา ชาวสวนดำเนินชีวิตอยู่บนแบบแผนของการจัดการระบบนิเวศย่อยๆ มากกว่าสามารถระบบ สะท้อนให้เห็นความสำคัญของระบบนิเวศวัฒนธรรมว่า กิจกรรมการผลิตไม่ใช่กิจกรรมทางวัตถุล้วนๆ แต่เป็นกิจกรรมสัญลักษณ์ที่สะท้อนความเข้าใจและระบบคุณค่าว่า ชาวนาชาวสวนมองระบบธรรมชาติรอบตัวของเขาอย่างไร ด้วยเหตุนี้ เราจึงสามารถขยายระบบลุ่มน้ำที่คล้ายมีอยู่สามให้เป็น 5 ระบบ ดังนี้

1. ที่ราบลุ่มทำนา
2. เขตที่สูงหรือบนภูเขา
3. เขตชายฝั่งทะเล
4. เขตรอยต่อระหว่างที่ราบลุ่มทำนา กับเขตป่าเขา
5. เขตรอยต่อระหว่างที่ราบลุ่มทำนา กับฝั่งทะเล

นับวันชาวนาชาวสวนและชาวประมงไม่ผูกติดกับที่ดินที่ถือครองในระบบนิเวศเดียว พยายามใช้ทรัพยากรหลายระบบนิเวศพร้อมกัน หรือแม้ในระบบนิเวศเดียว ชาวนาชาวสวนและชาวประมงก็พยายามพัฒนาที่ดินและระบบการผลิตอื่นๆ ขึ้นรองรับการผลิตอันหลากหลาย เพื่อสร้างความพอเพียงในการครองชีวิตหรืออย่างน้อยก็เพื่อใช้ทรัพยากรบนระบบนิเวศที่อยู่อาศัยให้เกิดประโยชน์แก่ครอบครัวตนเอง

ทรัพย์สินสำคัญของลุ่มน้ำนี้คือ ความหลากหลายของระบบนิเวศหนึ่ง กับระยะทางคมนาคมระหว่างจุดตั้งของแหล่งผลิตที่สะดวกแก่การเคลื่อนย้ายแรงงานภายในวันเดียวอีกหนึ่ง ปัจจัยแห่งทรัพย์สินนี้ทำให้ชุมชนสะสมและพัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติหลายระบบพร้อมกันขึ้นมาได้สำเร็จ และกลายมาเป็นปัจจัยภายในที่ต่อต้าน ด้านทุนระบบทุนนิยมที่พยายามจะหน่วงเหนี่ยวให้ชาวนาชาวสวนอิสระสลายตัวไป

3. การถือครองที่ดินหลายระบบนิเวศ

ในช่วงปี พ.ศ.2521 ระบบการทำนาเริ่มเปลี่ยนแปลงเข้าสู่การใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ เปลี่ยนจากการใช้ควายเป็นรถไถ ชาวนาปลูกข้าว 2 ครั้งต่อปี ใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ ต้องใช้ปุ๋ยและยามากขึ้น ทำให้ต้นทุนในการผลิตสูง และหลายปีต่อมาราคาข้าวตกต่ำลง ชาวบ้านลำบากขึ้น และเห็นว่าการทำงานมาก ๆ ต่อไปจะลำบาก จึงเริ่มเปลี่ยนมาทำสวนยาง ปัจจุบันนี้ชาวบ้านจึงทำการผลิตหลายอย่างผสมกัน คือ ทำนาไว้พอกิน ทำสวนยางเป็นหลัก และเริ่มปลูกปาล์มเพิ่มเติม

ในปัจจุบันนี้ชาวนามั้ยังทำนากันอยู่ แต่ลดพื้นที่การผลิตในแต่ละครัวเรือนให้น้อยลง เพิ่มพื้นที่ในการทำสวนยางและปาล์มมากขึ้น เพื่อจัดสัดส่วนระหว่างการผลิตอาหารเลี้ยงครอบครัวกับการผลิตเพื่อการค้าให้สมดุลกับบัญชีรายจ่าย

แม้ว่าชาวนา ชาวสวน ชาวประมง จะได้พยายามขยายที่ดินที่ถือครองไปสู่เขตใหม่ๆ แต่รูปแบบการปรับตัวของชาวนาในเขตที่ราบและที่ราบชายฝั่งทะเลก็มีข้อจำกัด กล่าวคือ บุกเบิกพื้นที่สูงบนภูเขาได้น้อยกว่าหมู่บ้านซึ่งตั้งอยู่บนที่สูง หรือบนที่ลูกคลื่นลอนลาด บรรดาครอบครัวที่อยู่ใกล้เขตภูเขา มักจะจับจองการผลิตมากกว่าการขยายพื้นที่ หรือขยายพื้นที่ได้น้อยกว่าที่ชาวนาต้องการ ลองพิจารณาแบบแผนการผลิตของลุ่มน้ำชยาซึ่งได้เปลี่ยนแปลงไปใน 6 ระบบเกษตรกรรม อันสะท้อนความพยายามจะใช้ที่ดินให้เกิดประโยชน์ด้านมูลค่ามากขึ้น

อดีต		ปัจจุบัน
แบบแผนที่ 1	นาปี เลี้ยงเป็ด	ทำนา เลี้ยงเป็ด สวนยาง ปลูกผัก เพาะเห็ด ตาลโตन्द
แบบแผนที่ 2	นาปี ปลูกผัก	ทำนา สวนยาง เพาะเห็ด ปลูกผัก เลี้ยงเป็ด ไข่เค็ม
แบบแผนที่ 3	นาปี นาปรัง ไม้ผล ยางพารา เลี้ยงสัตว์	นาปี เลี้ยงวัว ไม้ผล เลี้ยงสัตว์
แบบแผนที่ 4	นาปี นาปรัง ยางพารา	นาปี นาปรัง สวนยาง เพาะเห็ด เลี้ยงวัว เลี้ยงเป็ด ปลูกผัก
แบบแผนที่ 5	นาปี เลี้ยงวัว	เลี้ยงกุ้ง เลี้ยงเป็ด ออกอวน น้ำตาลโตन्द
แบบแผนที่ 6	ประมง มะพร้าว	ทำประมงพาณิชย์ ได้แก่ อวนปู ลอบปู มะม่วงหิมพานต์ หอยแครง เลี้ยงปลาใน กระชัง อวนกุ้ง อวนปลา

4. พลวัตของการจัดการครัวเรือน

ในระบบการผลิตเดิมซึ่งชาวนาทำการผลิตระบบเดียว หรือจัดการระบบใดระบบหนึ่งเป็นระบบหลักและระบบที่เหลือเป็นระบบรอง ครอบครัวชาวนาเป็นหน่วยการผลิตหลักที่สำคัญ แม้จะมีแรงงานจ้างและการจัดการอื่นๆ ประสานกับหน่วยครอบครัว แต่ก็อยู่ในฐานะรอง บนระบบนิเวศใหม่หลายระบบนี้ครอบครัวต้องเผชิญปัญหาสำคัญยิ่งก็คือ จะจัดการให้ระบบการผลิตดำเนินไปได้อย่างไร โดยที่ยังควบคุมต้นทุนให้ต่ำอยู่ ตลอดระยะเวลาเกือบ 30 ปีที่ผ่านมา ซึ่งชาวนาทยอยเข้าสู่การใช้ระบบนิเวศหลายระบบนี้ ครัวเรือนได้ปรับตัวและปรากฏแบบแผนของการจัดการหน่วยการผลิตที่สำคัญดังนี้

1) ใช้แรงงานแบบเข้มข้นเพื่อรักษาการผลิตข้าว

ครอบครัวชาวนาชาวสวนมีความจำเป็นต้องเพิ่มชั่วโมงทำงาน แทนที่จะเพิ่มต้นทุนการจ้างเสมอไป ด้วยเหตุนี้ ภาพที่เห็นจนเจเนตาคือชาวสวนยางจะตื่นกลางดึกไปกรีดยาง และตกสายก็นอนจนบ่ายนั้น กำลังเปลี่ยนแปลงไป ชาวบ้านใช้วิธีการออกไปตัดยางเวลากลางคืน และกลับมาบ้านในตอนสายแล้วช่วยเหลือครอบครัวทำนาต่อไป ชาวบ้านถือว่าการทำนาไม่ได้ใช้เวลาตลอดทั้งปี ดังนั้น จึงต้องพยายามจัดสรรเวลาเพื่อยังทำนาต่อไป เพื่อให้ได้ข้าวกินตลอดทั้งปี เป็นระบบอาหารที่ประกันความมั่นคงของครัวเรือน

ชาวบ้านบางคนใช้วิธีการปลูกข้าวหลายพันธุ์ผสมกันในนาของตน เช่น ปลูกพันธุ์สุวรรณ 60,

90 ซึ่งมีน้ำหนักดี เกียวง่าย ต้นไม้สูง ในเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน บางปีก็ปลูกข้าว กข 60, 90 เลี้ยงเป็ด และปลูกข้าว กข 21 ไว้กิน เวลาเกี่ยวข้าวใช้วิธีทิ้งระยะกันประมาณ 1 เดือน ทำให้กระจายแรงงาน เกี่ยวข้าวได้

2) จัดสรรแรงงานในครอบครัวกระจายออกไปตามการผลิต

ครอบครัวจะจัดสรรแรงงานในครอบครัวตามความจำเป็นและความชำนาญ แทนที่จะรวมศูนย์แรงงานกันทำในพื้นที่เดียวกัน โดยแยกออกเป็นแรงงานทำนา ทำสวนยาง เลี้ยงเป็ด หรือทำไข่เค็ม เป็นต้น โดยการจำแนกแรงงานเช่นนี้ ทำให้คุณภาพของแรงงานลดลงบ้าง แต่ชาวนาชาวสวนยังรักษาระบบการผลิตไว้ได้หลายระบบ การจัดสรรแรงงานแบบนี้ทำให้สมาชิกของครอบครัวเริ่มจำเป็นต้องหันมาเรียนรู้วิธีการทำงานที่ไม่ชำนาญและไม่คุ้นเคยมากขึ้น เด็กๆ ในบางครอบครัวที่ไม่เคยทำงานมาก่อนเริ่มเรียนรู้วิธีทำงานมากขึ้น

3) จ้างแรงงานนอกครัวเรือนชดเชยแรงงานที่ไม่พอเพียง หรือแรงงานที่ขาดแคลนมาก

ครอบครัวจำนวนมากในลุ่มน้ำชียา เลือกเอาการจ้างแรงงานรายวันชดเชยกับแรงงานที่ขาดแคลนไป อาทิเช่น ครอบครัวรับผิดชอบการทำนา การทำสวนผลไม้ และเพาะเห็ด แต่อาจจำเป็นต้องจ้างแรงงานทำนาบางวัน หรือจ้างเก็บผลไม้บางวัน เพราะแรงงานครอบครัวต้องทำภารกิจอื่นๆ

บางครอบครัวขาดแคลนแรงงานมาก อาจจะต้องจ้างแรงงานในอัตราส่วนแรงงานครอบครัวต่อแรงงานจ้างเท่ากับ 6 ต่อ 4 และ 4 ต่อ 1 เป็นต้น การจ้างแรงงานแบบนี้พบมากในทุกเขตนิเวศ เนื่องจากชาวนาชาวสวนสามารถตัดสินใจเฉพาะครั้ง เป็นรายกรณี ไม่มีข้อผูกมัดต่อการใช้จ่ายเงิน คือมีเงินและทำงานไม่ทันก็จ้างแรงงานเพิ่มเติม ถ้ามีงานแต่ไม่มีเงินอาจจะไม่จ้าง เพราะงานนั้นอาจไม่จำเป็นที่สุด หรือชะลอเวลาต่อไปก่อน หรืออาจจะยอมทำงานนั้นเองเมื่อพบว่าการจัดการเป็นไปได้

4) ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิตหลักในงานสำคัญ งานที่เหลือใช้ระบบให้เช่า หรือจ้างแรงงานบางส่วน

ชาวนาชาวสวนเริ่มหันมาจัดการในระบบนี้มากขึ้น กล่าวคือ ครอบครัวยังคงเป็นหน่วยการผลิต เช่น รับผิดชอบการทำสวนยางและสวนผลไม้ ซึ่งต้องการแรงงานมากและสม่ำเสมอทุกเดือน ส่วนที่ดินทำนานั้นให้ชาวนาคนอื่นเช่าและแบ่งปันผลผลิต เพื่อเก็บข้าวไว้เป็นอาหาร กรณีการจัดการแบบนี้จะทำให้เฉพาะที่นาซึ่งอุดมสมบูรณ์ ให้ผลผลิตดี เพราะชาวนาไม่เลือกเช่าที่นาที่แห้งแล้ง ขาดแคลนน้ำ หรือมีปัญหาอื่นๆ

โดยนัยกลับกัน บางครอบครัวเลือกเอางานทำนาเป็นหลัก เพราะมีแรงงานครอบครัวน้อย จึงทำนาโดยระบบโซ่แรง ส่วนสวนยางใช้ระบบเช่าแล้วแบ่งผลผลิต หรือจ้างแรงงานเพิ่มเพียงเล็กน้อย

5) ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิตในระบบหนึ่ง งานที่เหลือใช้ระบบจ้างแรงงานล้วนๆ

งานที่นิยมการจ้างแรงงานมากระบบหนึ่งคือ การดูแลรักษาสวนยางพารา ทั้งนี้เพราะสวนยางพารามักอยู่ไกลที่ตั่งบ้านเรือน ครอบครัวจำนวนไม่น้อยไม่อาจจะทิ้งบ้านไปได้ด้วยเหตุผลต่างๆ การจ้างดูแลสวนยางนิยมกันมากก็เพราะว่าแรงงานรับจ้างมาจากพม่า ส่วนมากเป็นชนชาติพม่าและมอญ

กล่าวกันว่าอาจมีแรงงานพม่าและมอญนับแสนคนในเขตลุ่มน้ำนี้ เนื่องจากบนพื้นที่ป่ารอยต่อกับอำเภอท่าชนะมีการบุกเบิกสวนยาง สวนกาแฟ และสวนผลไม้มาถึงจำนวนนับแสนไร่ จึงต้องการแรงงานจำนวนมาก แรงงานพม่าและมอญเป็นทางเลือกของชาวลุ่มน้ำไชยา ก็เพราะว่าค่าจ้างถูกกว่าแรงงานในท้องถิ่น ขณะที่ค่าจ้างแรงงานท้องถิ่นเท่ากับ 150 บาท/วัน ค่าจ้างแรงงานต่างด้าวเท่ากับ 100 บาท/วัน หรือรับจ้างกรีดยางในอัตราส่วนแบ่งผลผลิต 6:4 คือ เจ้าของได้ 4 ส่วน คนกรีตได้ 6 ส่วน หรือในบางกรณีแบ่งเท่ากัน

6) ครอบครัวยังเป็นหน่วยการผลิต แต่ชาวนาลดพื้นที่การผลิตลง 1 ระบบ เพื่อจะรักษาการผลิตไว้หลายแบบ

เป็นเรื่องที่กล่าวกันทั่วไปว่า “ชาวนาลุ่มน้ำไชยาใช้ที่ดินทำนายน้อยไม่ถึงครึ่งหนึ่งของพื้นที่ที่มีอยู่” ไม่ว่าคำกล่าวนั้นจะเกินเลยหรือไม่ สารสำคัญก็มีอยู่จริงว่า ลุ่มน้ำนี้กำลังเผชิญกับปัญหาการขาดแคลนแรงงานอย่างหนัก ในขณะที่มีการขยายบุกเบิกที่ดินออกไปอย่างกว้างขวาง ดังนั้น ชาวนาจำนวนหนึ่งซึ่งบุกเบิกที่ดินใหม่ จึงจำเป็นต้องลดที่ดินทำนาลง เพื่อแบ่งแรงงานไปในการบุกเบิกงานใหม่ เพราะการลงทุนทำนามีต้นทุนสูง ขณะที่ราคาขายไม่คุ้มทุนอีกต่อไป ชาวนาจึงปลูกข้าวไว้เป็นอาหาร ไม่ใช่เพื่อการค้า พื้นที่ปลูกอาจจะเป็นไปตามความเหมาะสม เช่น 5-10 ไร่ ใช้แรงงานและเวลาที่เหลือเพื่อทำงานในสวน ซึ่งให้ผลตอบแทนยุติธรรมกว่า

7) ครอบครัวเปลี่ยนฐานะของตนเป็นผู้ลงทุน และใช้แรงงานรับจ้างล้วนๆ ในการผลิต

หน่วยการผลิตสุดท้ายเป็นหน่วยการผลิตที่สูญเสียความสามารถในการพึ่งตนเองไปแล้ว ครอบครัวชาวนาจ้างแรงงานทุกระบบ เช่น จ้างตัดยาง จ้างเฝ้านาุ้ง แรงงานของครอบครัวเหล่านี้อาจถูกใช้ไปในการประกอบกิจการต่างๆ เช่น เป็นข้าราชการ เป็นพ่อค้า เป็นเจ้าของเรือประมง ฐานะของผู้ว่าจ้างแรงงานไม่ใช่ฐานะของชาวนาชาวสวน แต่เป็นฐานะของผู้ลงทุนในการเกษตรกรรม ผู้ประกอบการมักจะมีฐานะดี หรือถึงระดับนายทุนท้องถิ่น ผู้มีทุนกวาดซื้อที่ดินบนเขตป่าเขาได้ เป็นต้น

5. การปรับตัวของเศรษฐกิจข้าว

การเปลี่ยนแปลงโดยเปรียบเทียบของรายได้อันเกิดจากการทำนาข้าวกับการทำสวนยาง สวนผลไม้ นั้นชี้ให้เห็นชัดเจนว่า พลวัตของราคาหรือตลาดพืชสวนและพืชไร่ นั้น กดดันให้การทำนาเกือบเป็นสิ่งที่ไปไม่ได้อีกต่อไป ไม่ว่าจะผลิตเพื่อบริโภคหรือผลิตเพื่อขายก็ตาม ถ้าหากชาวนาคำนวณรายได้ต่อวันจากงานในสวนยางและสวนผลไม้ หรืองานรับจ้างในอัตราวันละ 150 บาท เขาย่อมทราบว่า การทำนาไม่เคยเหมาะสมที่จะนำมาคำนวณเป็นค่าเงินสด เพราะราคาข้าวในตลาดถูกกดให้ต่ำกว่าต้นทุนการผลิตตลอดเวลาเมื่อคำนวณค่าแรงลงไปด้วย ชาวนาลุ่มน้ำไชยาได้เผชิญหน้ากับปัญหาราคาข้าวอย่างรุนแรงในต้นทศวรรษ 2540 ก็เพราะว่าต้นทุนการทำนาลើสูงขึ้น ขณะที่ราคาข้าวไม่สูงขึ้นตามไปด้วย เนื่องจากต้องแข่งกับราคาข้าวจากภาคกลางและภาคอีสาน

แต่ก็ยังคงเป็นการไม่สมเหตุสมผลที่จะสรุปว่า ชาวนาลดพื้นที่ทำนาและบางกรณีเลิกทำนา เพราะราคาข้าวหรือเพราะต้นทุนการผลิตสูง เนื่องจากชาวนาไทยมีความอดทนอย่างไม่น่าเชื่อในเรื่องราคาข้าว ไม่ว่าราคาข้าวจะตกต่ำเพียงใด ชาวนาก็ยังคงพยายามที่จะทำนา ครองชีวิตในฐานะชาวนาอยู่

จำนวนชาวนาที่ลดการผลิตลง และจำนวนนาไร่ที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในลุ่มน้ำโขงนี้ มักผูกพันอยู่กับปัญหาสิ่งแวดล้อม อันเกิดจากการบุกเบิกพื้นที่ป่าไม้ถึงกว่าแสนไร่ และมีการใช้น้ำอย่างหนัก ยังผลให้เกิดการพังทลายของหน้าดิน การกัดเซาะทางไหลของน้ำ การขาดแคลนน้ำ ซ้อนชั้นมาอีก ปัญหาเหล่านี้เป็นเหตุผลที่รุนแรง กดดันให้ชาวนาลดการผลิตข้าวที่สำคัญยิ่งกว่าเหตุผลอื่นๆ

เศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำโขงจำเป็นต้องมีการปรับตัวเข้าสู่ตลาดใหม่ครั้งสำคัญ อันปรากฏชัดเจนใน 4 ระบบดังนี้

1. ชาวนาหันมาผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงตนเองเป็นหลัก การขายเป็นเป้าหมายรอง ลดพื้นที่การผลิตลงเปลี่ยนแปลงที่นาบางส่วนเป็นสวนปาล์ม และยอมให้ที่นาบางส่วนรกร้างไว้ก่อน เพื่อรอดูปัจจัยการตัดสินใจ
2. ชาวนาหันมาขายผลผลิตโดยเชื่อมโยงการผลิตข้าวกับตลาดชาวนาด้วยกัน แทนที่จะเชื่อมโยงกับตลาดภายนอก เช่น ขายข้าวให้ผู้เลี้ยงเป็ด ขายให้เพื่อนบ้าน
3. ชาวนาได้ผลิตข้าวระบบการโซแรง เพื่อรองรับการกดดันของค่าแรงที่สูงขึ้น และการขาดแคลนแรงงาน
4. ชาวนาได้เปลี่ยนแปลงระบบค่าเช่า กดค่าเช่าให้ต่ำลง เพื่อให้การทำนายังคงเป็นไปได้

ทางออกของชาวนายังคงเป็นดังนี้ซ้ำๆ ชาวนามีความเชื่อมั่น ไว้วางใจต่อระบบเศรษฐกิจที่สร้างขึ้นมาจากภายใน แม้ว่าเขาจะเข้าร่วมกับวิถีของระบบตลาดด้วยแปลงปลูกใหม่ๆ แต่ก็ยังคงผลิตข้าวระบบการผลิตเดิมให้ยังมีพลวัตอยู่

ปัจจุบันนี้ชาวนาลุ่มน้ำโขงจำนวน 2,983 ครัวเรือน จากจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 8,532 ครัวเรือน (ไม่รวมการตั้งถิ่นฐานในเขตป่าต้นน้ำ) ยังคงทำนาอยู่ นับเป็นประมาณร้อยละ 34 ในจำนวนนี้ยังมีชาวนาที่รอการซื้อทำนบกกว่า 50 ทำนบที่พังลงอีกจำนวนหนึ่ง (จากการสำรวจในปี พ.ศ. 2544)

ในท่ามกลางการกดดันของต้นทุนการผลิตและการแข่งขันด้านราคาของพืชผลอื่นๆ ชาวนาผู้ซึ่งยังคงทำนาอยู่ให้เหตุผลต่อการทำนาว่า

- 1) ครอบครัวจำเป็นต้องปลูกข้าวไว้กินเป็นอันดับแรก การหาเลี้ยงชีพอื่นๆ ยังมีหนทาง เพราะการทำนาไม่ได้ใช้เวลาของชาวนาตลอดทั้งปี
- 2) ครอบครัวชาวนายังต้องการเลี้ยงวัว ควาย และเพาะเห็ด รวมทั้งหาปลาในนาข้าวและในพื้นที่มีน้ำขัง การทิ้งผืนนาให้ร้างหมายความว่าต้องยุติการผลิตอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับการทำนา ซึ่งชาวนายังไม่ต้องการทางเลือกเช่นนั้น

พื้นที่นาดำ/นาดอน	
ตำบล	นาไร่
1. ป่าเว	7,791
2. เวียง	696
3. โมถ้าย	988
4. ปากหมาก	629
5. เลม็ด	605
6. ท่ง	935
7. ตลาดไชยา	1,728
8. ตะกรบ	1,111
9. พุมเรียง	1,693
	16,176

- 3) ครอบครัวชาวนามักเลี้ยงเบ็ดพร้อมๆ กับการทำนาข้าว การซื้ออาหารมาเลี้ยงเบ็ดอาจจะทำให้ต้นทุนเพิ่มสูงขึ้น อีกทั้งได้ไข่เบ็ดที่ไร้คุณภาพ เพื่อจะยังเลี้ยงเบ็ดอยู่ย่อมเป็นการคุ้มทุนที่จะปลูกข้าวพร้อมๆ กับเลี้ยงเบ็ด ถึงแม้ว่าราคาข้าวของไชยาจะแพงเมื่อเทียบกับภาคอีสาน แต่สำหรับชาวนาการหาเงินสดมาซื้อข้าวอีสานให้เบ็ด ยากยิ่งกว่าการทำนาเลี้ยงเบ็ดด้วยตัวเอง หรือซื้อข้าวจากเพื่อนชาวนาด้วยกัน
- 4) ครอบครัวชาวนามีเงินพอเพียงที่จะเปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตแบบอื่น ซึ่งอาจใช้ต้นทุนสูงทั้งสิ้น และกว่าจะได้เงินตอบแทนต้องอาศัยเวลามาก เช่น สวนยาง หรือสวนผลไม้ ต้องอาศัยเวลาหลายปี ดังนั้นจึงยังคงทำนาต่อไป
- 5) ครอบครัวชาวนามิได้ผลิตข้าวอย่างเดียวตามที่เข้าใจกัน หากแต่ยังมีวิถีชีวิตผูกพันกับการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติที่แวดล้อมอยู่ ได้แก่ การหาปลา เก็บผัก ตัดฟืน ฟันไม้ ขุดพืชหัว ปลูกผักในนา เก็บผลไม้ในสวนหลังบ้าน ทำน้ำตาลโตนด เลี้ยงวัว เลี้ยงเบ็ด เลี้ยงไก่ ชาวนาพอใจกับชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติและการมีชีวิตเสรีเช่นนี้ ดังนั้นแม้ชาวนามิมีสวนยางพารา และบุกเบิกอาชีพใหม่ๆ แล้ว ก็ยังคงมีสัดส่วนที่รักษาการทำนาเอาไว้
- 6) ยังมีครอบครัวชาวนามิปลูกข้าวไว้กิน แต่ยังมีจุดมุ่งหมายที่จะขายเป็นกอบเป็นกำอยู่ หลายครอบครัวในเขตหมู่บ้านเหล่านี้มักจะอาศัยอยู่ในสภาพพื้นที่นาที่อุดมสมบูรณ์ มีน้ำพอเหมาะสม และมีเพื่อนบ้านชาวนาที่ต่างก็ยังมีนินมทำนาอยู่ จึงเป็นเงื่อนไขให้การทำนาเป็นอาชีพทำได้ง่าย

6. การเปลี่ยนแปลงระบบจัดการน้ำและสิ่งแวดล้อม

1) ที่ดินต้นน้ำปากหมากถูกบุกเบิกใหม่บนความไม่มั่นคง นับตั้งแต่ปี 2520 และมีการบุกเบิกอย่างจริงจังหลัง พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา ป่าไม้ต้นน้ำถูกแปรสภาพเป็นสวนยางพารา สวนกาแฟ สวนผลไม้ ต้นไม้ใหญ่อายุหลายร้อยปีถูกตัดฟันลงมาเพื่อบุกเบิกป่าเป็นสวน แม้ว่าป่ารอยต่อไชยา ท่าชนะ กิ่งอำเภอวิภาวดีนี้ จะได้รับการพัฒนาเป็นสวนผสม แต่การทำสวนผสมแบบใหม่นี้ไม่มีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติเหมือนสวนผสมรุ่นเก่า ดังเช่นกรณีป่าเขาหลวง จ.นครศรีธรรมราช เพราะชาวสวนใส่ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง รวมทั้งเทคโนโลยีเร่งการผลิต ต้นไม้ป่าใหญ่ๆ ถูกโค่นลงเกือบหมด ไม่ได้ผสมผสานกับต้นไม้ที่ปลูกลงใหม่ เช่นเดียวกับสวนผสมรุ่นเก่า ดังนั้นระบบรากพืชกักหนาทนทานการไหลของน้ำและการชะล้างหน้าดินไม่ได้ ในพื้นที่อันขาดแคลนน้ำหน้าแล้ง ชาวสวนใช้เครื่องสูบน้ำจากใต้ดินในเขตป่า ทำให้ระบบรองรับของธรรมชาติกระทบกระเทือน สวนสมรมในภาคใต้ใช้เวลาเกือบสองร้อยปีจึงสร้างขึ้นได้เป็นสวนสมรมสำเร็จใกล้เคียงกับธรรมชาติ แต่สวนผสมของเขตป่าต้นน้ำปากหมากใช้เวลาเพียงประมาณ 20-30 ปี อีกทั้งยังมียางพาราและกาแฟ ซึ่งเป็นต้นไม้ที่มีระบบรากตื้นอยู่เป็นสัดส่วนเกือบครึ่งหนึ่ง

ในเบื้องต้นนี้สิ่งที่ปรากฏชัดเจนว่าระบบนิเวศลุ่มน้ำถูกทำลายลงมากก็คือ 1) ความแรงและอัตราการไหลของน้ำที่เปลี่ยนไป 2) ภาวะน้ำท่วมฉับพลันบนที่ราบลุ่ม และ 3) ปริมาณน้ำซึ่งเคยใช้เวลาเพียง 3-4 ชั่วโมงเท่านั้น ไม่มีน้ำเหลืออยู่พอเพียงในลำน้ำสำหรับการเกษตร ตามความต้องการของชาวนาดังเช่นสมัยก่อน

2) ระบบบนน้ำของกลุ่มน้ำไชยาอ่อนแอและขาดความต่อเนื่อง เดิมทีชาวนามีระบบทำนบที่ร่วมมือกันทำเป็นระบบย่อยๆ หลายย่อยระบบตามเส้นทางน้ำ ทำนบเหล่านี้จ่ายน้ำให้แก่แหล่งผลิตและระบายน้ำส่วนเกินลงสู่ทะเล ต่อมาป่าถูกบุกเบิกมาก หน้าดินเปิด ต้นไม้จำนวนมากยังเล็กอยู่ บ้างก็เป็นพีชระบบรากตื้น ทำให้พื้นดินรองรับน้ำฝนไม่ได้เช่นเคยมา เมื่อน้ำไหลป่าลงมาอย่างรวดเร็วจากป่าต้นน้ำในฤดูฝน แม่น้ำ ลำคลอง บนที่ราบต้องรับอัตราการไหลของน้ำที่รวดเร็วและหนักหน่วง ยังผลให้ทางไหลของน้ำถูกกระทบกระเทือน รวมทั้งทำนบจำนวนมากหักพังเสียหาย ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือ ชาวนาขาดแคลนน้ำในการทำนา หรือน้ำจืดไม่ได้ใส่น้ำเค็มในทะเลตามจังหวะเวลาอันเหมาะสมเช่นเคยมา ทำให้เกิดปัญหาดินเค็มจากการที่น้ำทะเลขึ้นมาถึงที่ราบทำนา ชาวนาต้องเลิกใช้ที่ดินไปเป็นจำนวนหลายพันไร่

3) รัฐและระบบชลประทานของรัฐมีบทบาทสำคัญยิ่งในการจัดการกลุ่มน้ำไชยา ซึ่งทำให้ชาวนาสูญเสียความสามารถในการจัดการกลุ่มน้ำ ระบบชลประทานของรัฐได้เข้าจัดการระบบน้ำ โดยสร้างฝาย อ่างเก็บน้ำ ขุดลอกคลอง และสร้างคันคูส่งน้ำ โดยปราศจากความเข้าใจหรือการสำรวจปัญหาที่แท้จริงของท้องถิ่น รัฐบาลได้ว่าจ้างบริษัทที่อาจมีความเข้าใจในเทคโนโลยีระบบชลประทาน แต่ไม่เข้าใจวัฒนธรรมการใช้น้ำและการผลิต รวมทั้งไม่เข้าใจภูมิศาสตร์โดยละเอียดของท้องถิ่นถึงระดับแปลงนา ดังนั้น ระบบชลประทานที่รัฐนำเข้ามาให้ชาวนาใช้แทนระบบทำนบจึงก่อให้เกิดปัญหาสำคัญดังนี้

ก. ฝายและอ่างเก็บน้ำไม่เชื่อมโยงกับระบบไร่นา ณ ระดับแปลงนา การสร้างคูคลองส่งน้ำไม่ได้เกิดจากความร่วมมือสองฝ่าย คือระหว่างผู้สร้างกับชุมชน ดังนั้นการกำหนดคันคลองส่งน้ำยากที่จะสอดคล้องกับความเป็นจริงของระบบน้ำ จึงมีชาวนามากที่ระบุว่าต้องเลิกทำนา ลดพื้นที่ทำนา และไร่นาเสียหายเนื่องจากปัญหานี้ ในอดีตชาวนาใช้ระบบ “บนน้ำ” ชาวนามีความเข้าใจเรื่องเส้นทางส่งน้ำและระดับสูงต่ำของพื้นที่ รวมทั้งลักษณะการไหลของน้ำ จึงออกแบบเส้นทางส่งน้ำและทำนบน้ำให้เหมาะสมกับท้องถิ่นได้

เมื่อโครงการชลประทานเข้ามาเป็นฝ่ายจัดการ องค์ความรู้เหล่านี้ขาดตอนลง ไม่เชื่อมโยงกับการจัดการชุดใหม่อีก ระบบหนึ่ง ชาวนาไม่อาจโต้แย้งกับรัฐว่าเทคโนโลยีของตนเหนือกว่า ทั้งนี้เพราะชาวนาถูกทำให้เชื่อว่าเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ซับซ้อนเหนือกว่าเทคโนโลยีที่ใช้แรงงานคน ชาวนาอาจคาดไม่ถึงเลยว่าการยกเลิกองค์ความรู้เดิมไปใช้เทคโนโลยีใหม่ จะนำอะไรมาสู่กลุ่มน้ำของตน

ข. โครงการชลประทานไม่ใช่ชุมชนเป็นฐานในการจัดการน้ำ โครงการแก้ปัญหา น้ำของการชลประทานและหน่วยงานต่างๆ ของรัฐ ได้ลงทุนแก้ปัญหา ระบบน้ำของกลุ่มน้ำ อาทิเช่น การขุดลอกคลอง การทำเขื่อนแนวถนนกั้นน้ำเค็มต่างๆ รวมทั้งการสร้างทำนบโดยปราศจากความร่วมมือของชาวนาในกลุ่มน้ำอย่างแท้จริง ในหลายกรณีรัฐทำโครงการไปตามความเห็นของหมู่บ้านที่มีได้ผ่านการวิพากษ์วิจารณ์หรือการรวมศูนย์ความคิดเห็นของชุมชนกลุ่มน้ำโดยส่วนรวม ดังนั้น หลายโครงการอาจเกิดประโยชน์ โดยที่อีกหลายโครงการก่อให้เกิดผลกระทบเสียหายตั้งแต่เล็กน้อยถึงระดับรุนแรง ยังผลให้ระบบนิเวศของหมู่บ้านเสียสมดุล และชาวนามากต้องลดหรือยุติการทำนาลง ทั้งๆ ที่ยังต้องการทำนาต่อไป ดังตัวอย่างการสำรวจการเลิกทำนาในพื้นที่ 19 หมู่บ้าน ชาวนาเลิกหรือลดพื้นที่ทำนาไปเพราะปัญหาทำนบกหักพัง และปัญหาเกี่ยวกับระบบชลประทานถึง 10 หมู่บ้าน ที่เหลือเป็นปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม

7. พลวัตของระบบโซ่แรงและระบบจ้างแรงงาน

1. ระบบโซ่แรง

ดังที่ได้กล่าวโดยสังเขปไว้แล้วว่า ชาวนาหลุ่มน้ำไชยาใช้ระบบโซ่แรงอย่างเข้มข้น ในระบบเศรษฐกิจทุกระบบ ในทุกพื้นที่การผลิต ไม่ว่าจะเป็นระบบเศรษฐกิจพอเพียงชีพ ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ในพื้นที่ดอน ที่ราบลุ่ม หรือชายฝั่งทะเล ระบบโซ่แรงของหลุ่มน้ำไชยาดำเนินอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ซึ่งน่าจะกระทบกระเทือนอย่างรุนแรงต่อวิถีการใช้แรงงานชนิดนี้ กล่าวคือ

- 1) การเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี ซึ่งทำให้ระบบการทำนาเปลี่ยนแปลงจากการทำนาดำมาสู่ระบบนาหว่าน การใช้รถไถนา การใช้รถเก็บเกี่ยว การใช้พันธุ์ข้าวซึ่งสุกภายใน 3 เดือน แทนที่จะเป็น 6 เดือน
- 2) การเปลี่ยนแปลงหน่วยนับในการผลิตและการทำงาน ซึ่งเคยมีหน่วยนับที่ยาวนานเป็นหน่วยฤดูกาล และหน่วยปี มาเป็นหน่วยนับที่มีอัตราความเร็วสูง เช่น หน่วยเดือน หรือหน่วยวัน กระทั่งนับเป็นหน่วยชั่วโมง สิ่งที่แรงงานเคยใช้เวลานับสัปดาห์ กับแรงงานอีก 30 คน กลับเสร็จโดยการทำงานของเครื่องจักรภายใน 1 วันเท่านั้น
- 3) การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างคนและเป้าหมายการผลิตที่เน้นการเลี้ยงครอบครัวและชุมชน มาเป็นการผลิตป้อนตลาด และแลกเปลี่ยนผลผลิตกันด้วยเงินตรา เด็กและแรงงานออกจากครอบครัวแล้วไม่หวนกลับมาเป็นแรงงาน ไม่มาข้องเกี่ยวกับการผลิตอีก

เหตุผลที่ระบบโซ่แรงยังมีความคงทนอยู่ในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่

1) ระบบโซ่แรงเป็นระบบวัฒนธรรมที่งอกงามขึ้นมาจากปรัชญาแห่งความช่วยเหลือเกื้อกูล และระบบเครือญาติของชาวบ้านภาคใต้ หมู่บ้านหลุ่มน้ำไชยาก็เป็นหนึ่งในจำพวกนี้ การตั้งบ้านเรือน ถิ่นที่อยู่อาศัย ระบบการสร้างทำนบกักกันน้ำไว้ใช้ ระบบเกลือเขา เกลอเล ล้วนแต่มีอยู่ในหลุ่มน้ำ ซึ่งสะท้อนให้เห็นแกนของวัฒนธรรม ซึ่งยังเป็นแกนหลักของระบบเศรษฐกิจอยู่ แม้ว่าระบบทุนจะเริ่มเข้ามามีบทบาทเข้มข้นขึ้นในหลุ่มน้ำนี้ตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา แต่ช่วงเวลา 25 ปี ที่ผ่านมายังสั่นเกินไปที่จะทำลายระบบนี้ เหตุผลสำคัญแห่งการทำลายลงไม่ได้ อาจมองมาจากด้านในของหลุ่มน้ำเอง ซึ่งจะช่วยให้เห็นชัดเจนว่า ระบบโซ่แรงเป็นเครื่องมือแห่งการระดมแรงงาน ที่ยังไม่มีระบบใดมาแทนที่ได้ โดยที่ชาวนาจะไม่เสียประโยชน์ แม้ชาวนาจะมีรายได้จากการทำนาและการประมง หรืออย่างพารา แต่เงินสดเหล่านั้นไม่เพียงพอที่จะนำมาเป็นค่าจ้างแรงงานแทนระบบโซ่แรงในการผลิตทั้งระบบ ดังนั้น ก็มีเหตุผลชอบธรรมที่ใช้ระบบเครือญาติ ระบบเพื่อนบ้าน ระบบเกลือ ในการระดมแรงงานต่อไป

2) พิจารณาในแง่การผลิตข้าว ที่ตั้งของหลุ่มน้ำไชยานั้น โดดเดี่ยวจากศูนย์กลางของระบบทุนกรุงเทพมหานคร และศูนย์กลางการค้าและการลงทุนขนาดใหญ่และสงขลา ทั้งสองศูนย์กลางนี้ไม่จำเป็นต้องให้ความสนใจต่อหลุ่มน้ำไชยา เพราะข้าวจากภาคกลางและภาคอีสานมีพอเพียงอย่างยิ่ง แม้แต่ข้าวหอมไชยาหรือข้าวหอมหวั่งซึ่งเป็นข้าวพันธุ์พื้นเมือง ก็ยังพึ่งจะเริ่มหายไปจากท้องนาไชยาเมื่อ 3-4 ปีมานี้เอง ในขณะที่ภาคอื่นๆ เช่น ภาคเหนือ สูญเสียข้าวพันธุ์พื้นเมืองไปตั้งแต่ทศวรรษ 2530 ก่อนหน้าหลุ่มน้ำไชยาถึงกว่า 10 ปี

เมื่อลุ่มน้ำนี้ดำเนินชีวิตอยู่ห่างจากระบบตลาด อัตราเร่งที่จะเข้าสู่ระบบธุรกิจการเกษตรและการค้าก็มีน้อย ในรอบ 100 ปีมานี้ในไชยาไม่มีธุรกิจการเกษตรแปรรูป ไม่มีโรงงานแย่งชิงแรงงาน ไม่มีธุรกิจค้าที่ดิน ไม่มีการประกอบการธุรกิจใดๆ ที่จะดึงดูดแรงงานชาวนาออกจากภาคเกษตรกรรม ยกเว้นแต่เด็กและเยาวชนที่เข้าสู่ระบบการศึกษา จุดตั้งของลุ่มน้ำนี้จึงกลายเป็นจุดตั้งทางภูมิศาสตร์ที่ปกป้องแรงงานในพื้นที่เกษตรกรรมไว้ได้ระดับหนึ่ง

3) ที่ตั้งของลุ่มน้ำไชยา พิจารณาในแง่ของการประมงทางทะเล แม้ว่าทะเลชุมเรียงจะเป็นท้องทะเลเก่าแก่และมีชื่อเสียง แต่ตลาดก็รู้จักผ้าทอชุมเรียงมากกว่าที่รู้จักปูมเรียง เหตุผลที่สำคัญก็เพราะว่า อ่าวไชยาในรอบร้อยปีมานี้เป็นอ่าวปิด มีทรัพยากรในท้องทะเลน้อยกว่าชายฝั่งภาคใต้ฝั่งตะวันตกและตอนล่าง ตราบจนท้องทะเลอื่นๆ ได้ถูกเผาผลาญทรัพยากรจนร่อยหรอลงแล้วนั้นแหละ เรืออวนรุนจึงเริ่มบ้ายหน้าสู่ท้องทะเลชุมเรียง ซึ่งก็เป็นเวลาเพียง 3-4 ปีที่ผ่านมาเอง

เหตุผลด้านภูมิศาสตร์และวัฒนธรรม ตลอดจนพฤติกรรมของระบบทุน กลายเป็นสิ่งผสมผสานกันทำให้ระบบโซ่แรงของลุ่มน้ำไชยายังคงทำงานอยู่ แรงงานยังพร้อมจะรองรับระบบเกษตรกรรมของชุมชน

อย่างไรก็ตาม เมื่อการเปลี่ยนแปลงเริ่มมีมาตามการขยายตัวของเศรษฐกิจภายในและการเปิดถนนสายเอเชีย ระบบโซ่แรงของลุ่มน้ำไชยาก็เริ่มมีการปรับตัว เพื่อให้ระบบยังมีความคงทน มีที่ยืน มีความหมายต่อเศรษฐกิจปัจจุบัน การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของระบบโซ่แรงมีดังนี้ คือ

- ก) การเปลี่ยนแปลงจากระบบโซ่แรงเป็นระบบโซ่โยง
- ข) การใช้ระบบโซ่โยงคู่กับการจ้างแรงงาน
- ค) การใช้ระบบโซ่แรงในงานการผลิตหลากหลายไม่จำกัด
- ง) การเลือกใช้ระบบค้าจ้างแทนระบบโซ่แรง

ก) การเปลี่ยนแปลงจากระบบโซ่แรงเป็นระบบโซ่โยง

ระบบโซ่โยง เป็นระบบที่ชาวนาลุ่มน้ำไชยากำหนดขึ้นใช้เพื่อให้แรงงานชาวนาทำงานอย่างมีคุณภาพ และได้ผลแห่งแรงงานตามความต้องการ โดยกำหนดให้ผู้ร่วมโซ่แรงทำงานเวลา 8.00 น. ตอนเช้า และจบงานเวลา 17.00 น. ในตอนเย็น

การโซ่โยงเริ่มดำเนินไปด้วยความยากลำบากเมื่อเกิดภาวะขาดแคลนแรงงาน และมีชาวนาหลายคนไม่สามารถร่วมโซ่แรง ทั้งๆ ที่เขายังต้องการร่วมโซ่แรงอยู่ เพราะมีงานมากขึ้นที่จะต้องทำในที่ดินของตนเอง ชาวนาเริ่มมีงานที่จะต้องไปทำสวน หาปลา เลี้ยงเบ็ด ทำไข่เค็ม เพาะเห็ด ปลูกปาล์ม ชาวนาไม่ได้ทำนาเป็นหลักอย่างเดียวอีกต่อไป

ชาวนาเริ่มปรับระบบการโซ่แรง โดยเปลี่ยนแปลงยืดหยุ่นให้ทุกคนได้เข้ามาอยู่ในระบบโซ่แรง จึงเกิดคำศัพท์ใหม่ขึ้นใช้ คือคำว่า **เกี่ยวข้าวยาย** และ **เกี่ยวข้าววัน** ที่เน้นเรื่องการเกี่ยวเกี่ยวเพราะงานเกี่ยวข้าวมีความจำเป็นที่สุดที่จะต้องอาศัยระบบโซ่แรง

เกี่ยวข้าวยาย หมายถึง การลงทำงานเวลา 8 นาฬิกา เลิก 11 นาฬิกา

เกี่ยวข้าววัน หมายถึง การลงทำงานเวลา 11-12/13-14 เลิก 14-16 นาฬิกา

ระบบโซงายได้ช่วยให้ระบบแลกเปลี่ยนแรงงานของชาวนายังเป็นจริงได้ในโลกสมัยใหม่ ที่ทุกสิ่งต้องใช้ความเร็วสูงและได้งานมาก แต่ในที่สุด ระบบโซแรงของไชยาก็ต้องยอมปรับตัวอีกครั้งหนึ่ง เมื่อมีการบุกเบิกป่าต้นน้ำรอยต่อไชยา-ท่าชนะ เพราะพื้นที่ที่เปิดขึ้นนับแสนไร่ นั้น ได้ดึงเอาแรงงานไชยาจากที่ราบลุ่มไปจำนวนมาก

คำถาม ก็คือ ชาวนาจะเลิกทำนาหันไปทำสวนหรือเปล่า

คำตอบ ไม่ได้ปรากฏออกมาตายตัวเช่นนั้น ดังนั้น ระบบโซแรงจึงเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบใหม่ เพื่อเปิดทางให้แรงงานเคลื่อนย้ายได้หลายระบบการผลิต ทั้งบนที่ดอนและที่ราบลุ่ม รวมทั้งงานในท้องทะเล

ระบบใหม่นี้เรียกว่า **ระบบโซโมง** และมีคำศัพท์อื่นตามมา คือคำว่า **เกี่ยวข้าวโมง**

ระบบโซโมง หมายถึงการโซแรงข้าวโมง ซึ่งเริ่มต้นขึ้นในทศวรรษ 2530 ต่อกับทศวรรษ 2540 หมายความว่า ชาวนาจะมาร่วมแลกเปลี่ยนแรงงานกันโดยนับข้าวโมง ใครว่างตอนไหนมาตอนนั้น

แม้ว่าระบบโซโมงจะย่ำเรื่องมูลค่าแห่งแรงงาน แต่ระบบโซโมงก็ได้ทำให้ชาวนาออกนอกระบบเงินตราและระบบค่าจ้าง ผลแห่งการโซแรงกับการจ้างนั้นไม่เหมือนกัน การจ้างเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้จ้างกับผู้รับจ้าง แต่การโซแรงเน้นการใช้เครือข่ายของญาติและเพื่อนบ้าน ดังนั้น การโซแรงต้องเลือกแรงงานที่เป็นญาติและเพื่อนบ้านก่อน ซึ่งเท่ากับสนับสนุนการผลิตของเครือข่ายชุมชน ผลิตซ้ำความสัมพันธ์อันดีของญาติมิตร ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง แม้ว่ามูลค่าแห่งแรงงานจะถูกคำนวณเป็นข้าวโมง ก็ได้ทำลายความหมายแห่งการเกื้อกูลกันลงไป ขอให้สังเกตว่าในระบบโซแรง ผู้ทำงานอาจมีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย คนหนุ่ม คนแก่ ทุกคนมาร่วมโซแรงได้ ในขณะที่แรงงานผู้หญิงและคนแก่มักถูกกีดกันในระบบค่าจ้าง

การปรับตัวของระบบเอาแรงนี้ มิได้เกิดขึ้นเฉพาะในกลุ่มน้ำไชยา ที่จังหวัดเพชรบุรี ระบบเอาแรงซึ่งใช้เข้มข้นอยู่ตลอดหลายร้อยปีที่ผ่านมา ก็มีการปรับตัวคล้ายคลึงกันนี้ กล่าวคือ ระบบการโซแรงได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปเป็น “ระบบเอาแรงสองงาน” และ “ระบบเอาแรงข้าวโมง” ระบบเอาแรงสองงานคำนวณเอาแรงตามหน่วยพื้นที่ที่งานเสร็จ วัดหน่วยพื้นที่เป็นงาน ขณะที่เอาแรงข้าวโมงคำนวณเวลาทำงาน ชาวนาเพชรบุรีก็ให้เหตุผลการเปลี่ยนแปลงระบบเอาแรงทำนองเดียวกันกับกลุ่มน้ำไชยา

ข. การใช้ระบบโซโมงคู่กับการจ้างแรงงาน

ปัจจุบันนี้ชาวนาลุ่มไชยายอมรับว่า ไม่สามารถระดมแรงงานดังที่ทำมาในอดีต กล่าวคือ แรงงานลงนาคราวละ 50-100 คน หรือกระทั่งลงทั้งหมดหมู่บ้าน ด้วยเหตุที่แรงงานกำลังขาดแคลน ดังนั้น ชาวนาชาวสวนจึงต้องใช้วิธีการจ้างแรงงานคู่กับระบบโซโมง เช่น ขณะที่ทำการโซโมงนั้น อาจจ้างแรงงานเพิ่มขึ้นอีกให้งานเสร็จ เพื่อให้บรรลุผลแห่งงานตามเป้าหมายที่วางไว้

การที่มีระบบคู่กันระหว่างการโซโมงกับการจ้างแรงงาน ได้สะท้อนให้เห็นความยืดหยุ่นของระบบโซแรงและระบบการจ้างงานพร้อมๆ กัน กล่าวคือ ทั้งสองระบบขึ้นอยู่กับกันในระบบการผลิตร่วมในพื้นที่การผลิตเดียวกัน ระบบจ้างแรงงานเองไม่ได้พัฒนาอย่างเข้มงวดเข้าสู่การจ้างงานเต็มรูป เพราะยอมรับการมีอยู่ของแรงงานแลกเปลี่ยนอิสระ การผลิตของกลุ่มน้ำไชยายังมิได้ก้าวล้ำไปสู่ธุรกิจการเกษตรไม่ว่าระดับเล็กหรือระดับกลาง จิตสำนึกของชาวนาชาวสวนยังเป็นจิตสำนึกของชาวนาอิสระ

อัตราเร่งของชั่วโมงมาจากการเร่งทำงานให้เสร็จเพื่อเลี้ยงตนเอง มากกว่าจะเป็นการสะสมส่วนเกินและ คำกำไรแรงงานที่เป็นสินค้าล้วนๆ ยังไม่เกิดขึ้น การจ้างแรงงานยังต้องอาศัยความสัมพันธ์ การรู้จัก ไม่ใช่ ว่ามีแรงงานรับจ้างที่ไร้ที่ดินทำกิน ที่แท้จริงแล้วแรงงานของกลุ่มน้ำส่วนมากเป็นเจ้าของที่ดิน การ ยอมรับค่าจ้างเป็นไปเพื่อประกอบการผลิตให้ดำเนินไปสู่เป้าหมาย

น่าสังเกตด้วยว่า กลุ่มน้ำไชยาไม่มีการจ้างแรงงานจากภาคอีสานและแรงงานต่างถิ่นเข้ามาในนาข้าว ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพื้นที่นาเป็นพื้นที่เพื่อผลิตอาหาร และอีกด้านหนึ่ง ความสัมพันธ์ของชาวนาต่อ ชาวนาบนผืนนายังเป็นความสัมพันธ์แบบเครือญาติอยู่

ค. การใช้ระบบโซ่แรงในงานการผลิตหลากหลายไม่จำกัด

ระบบโซ่แรงของภาคใต้ นั้น เป็นระบบพิเศษ เพราะยังมีคำว่า “ออกปาก” หรือ “กินวาน” ซึ่ง ให้ความหมายใกล้เคียงกับการโซ่แรง “การออกปากกินวาน” ก็หมายถึงการที่ฝ่ายผู้เป็นเจ้าของงาน “ออกปาก” ขอให้ผู้อื่นทำงานช่วยเหลือตนเช่นกัน อย่างไรก็ตามเราอาจแยกแยะได้ว่า ระบบโซ่แรงมี ลักษณะผูกมัดให้มีการตอบแทนแรงงานกันอย่างเคร่งครัดกว่าระบบออกปาก-กินวาน

ชาวนา ชาวไร่ ชาวนา หรือชาวประมง ผู้เคยออกปากเพื่อนบ้านหรือญาติให้ช่วยเหลืองาน นั้น บัดนี้หันมาเรียก “การออกปาก” ว่า การโซ่แรง เช่น โซ่แรงปลูกปาล์ม โซ่แรงตัดหญ้า โซ่แรงถาง สวน เป็นต้น งานโซ่แรงเช่นนี้เป็นงานที่เกิดขึ้นเป็นครั้งคราว ทำแล้วก็เลิกไป อาจใช้วิธีการออกปาก ก็ได้ คือ ช่วยกันแล้วก็แล้วไป ไม่ผูกมัดให้มา “ปลดแรง” แต่ในปัจจุบันชาวนาใช้คำว่า “โซ่แรง” เกือบ ทั้งหมด จึงผูกพันให้ญาติและเพื่อนต้องย้อนมาปลดแรงภายหลัง

ง. การเลือกใช้ระบบค่าจ้างแทนระบบโซ่แรง

การใช้ระบบค่าจ้างล้วนๆ ในกลุ่มน้ำไชยา มีอยู่มากในระบบการผลิตบริเวณชายฝั่งทะเล และ เขตป่าต้นน้ำ เพราะงานเหล่านี้ผูกพันการทำงานระยะยาวต่อเนื่องกัน ไม่ใช่งานที่ทำแล้วก็แล้วเสร็จ ภายในเวลาจำกัด เช่น การกรีดยาง การเก็บผลไม้ม การออกทะเล การเผาคอกหอย งานที่จะใช้ระบบโซ่ แรงต้องเป็นงานที่ระดมแรงงานมาในเวลาอันจำกัดแล้วแยกย้ายกันไป ค่าจ้างแรงงานจึงถูกนำมาใช้ใน ระบบที่ทำต่อเนื่องยาวนานไม่อาจจะระดมแรงงานมาทำเป็นประจำได้

การจ้างแรงงานเฉพาะช่วงสั้นๆ ก็ได้เช่นกัน เช่น ค่าจ้างแรงงานดำนา เกี่ยวข้าว หรือผัด ข้าว ชาวนาจะใช้วิธีจ้างล้วนๆ ในกรณีต่อไปนี้

1. ชาวนาทราบว่าตนเองไม่มีเวลาไปปลดแรงให้ผู้อื่น
2. ชาวนาไม่สามารถหาแรงงานมาโซ่แรงในระยะเวลาที่ต้องการทำการผลิต
3. ครอบครัวชาวนามีทุนมากพอจะจ้างได้ โดยที่ตนอาจไปทำงานอย่างอื่น ไม่ต้องผูกพันกับงานนั้น

2. การเปลี่ยนแปลงของระบบค่าจ้าง

ระบบค่าจ้างในกลุ่มน้ำไชยาสะท้อนเศรษฐกิจหลายระบบนิเวศที่อยู่ร่วมกัน แต่ละระบบกำหนด ระบบค่าจ้างแตกต่างกัน ในบริบทวิธีคิดของการผลิตนั้นๆ ระบบค่าจ้างที่ควรกล่าวถึงคือ

1. ระบบค่าจ้างชั่วโมงในการผลิตข้าว
2. ระบบค่าจ้างรายวัน และจ้างเหมาในการผลิตข้าว
3. ระบบการต่อหูกของชาวประมง
4. ระบบการจ้างแรงงานต่างถิ่น และแรงงานต่างด้าว

1. ระบบค่าจ้างชั่วโมงในการผลิตข้าว

ระบบค่าจ้างในการผลิตข้าวของชาวนาไทยาคิดเป็นชั่วโมงแทนที่จะคิดเป็นวัน การคิดค่าแรงเป็นชั่วโมงนี้โดยปกติในเมืองไทยมีใช้น้อย จะใช้เฉพาะในระบบอุตสาหกรรม หรือในการทำงานล่วงเวลา ซึ่งผู้ว่าจ้างทราบว่าแรงงานมีได้ทำงานครบวัน การที่ระบบค่าจ้างในการทำนาของชาวนาคิดหน่วยเป็นชั่วโมงมิได้หมายความว่ากำลังจะมีการคำนวณค่าแรงงานอย่างเข้มงวด แต่ที่จริงแล้วระบบการคิดค่าจ้างเป็นชั่วโมงนั้นสะท้อนให้เห็นว่าชาวนาได้ถือเอาระบบโซแรง ว่าเป็นแกนกลางแห่งการระดมแรงงานอยู่ ดังนั้น การจ่ายค่าจ้างจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อมีแรงงานส่วนที่เกินจากการโซโมง บนพื้นฐานของจำนวนผืนนาที่เท่ากัน การจ่ายค่าจ้างจะเกิดขึ้นโดยนำจำนวนชั่วโมงที่เกิดคูณกับ 18 (ค่าจ้าง = 18 บาท/ชั่วโมง) แม้ว่าการจ่ายค่าจ้างชั่วโมงจะดูเป็นการไม่ผ่อนปรนกับส่วนเกินของแรงงานเอาเสียเลย แต่ในสภาพความเป็นจริงนั้นกลับกัน เพราะการระดมการโซแรงได้นั้นต่างหากเป็นสิ่งที่ควรยกย่อง ในท่ามกลางทางเลือกที่ชาวนามีทางเลือกอื่น ซึ่งจ่ายแพงกว่าค่าตอบแทนที่ได้จากการทำนา เพราะเหตุว่าสุดท้ายแล้วผลตอบแทนของค่าจ้างใดๆ ที่จ่ายไปก็จะได้มาเพียงข้าวสำหรับกินเป็นอาหาร หรือใช้เลี้ยงเบ็ด หาได้ก่อให้เกิดผลผลิตอันจะก่อให้เกิดการสะสมทุนสืบไปไม่ การช่วยเป็นแรงงานให้แก่กันในการผลิตข้าว จึงเป็นความเห็นอกเห็นใจ ความเข้าใจ รวมทั้งเป็นเหตุผลที่ชาวนาเลือกในการอยู่ร่วมกันมากกว่าอย่างอื่น

2. ระบบค่าจ้างรายวัน และการจ้างเหมาในการผลิตข้าว

ถัดจากระบบโซแรงแล้ว ชาวนามีค่าใช้จ่ายแรงงานในการผลิตข้าวโดยการจ้าง ซึ่งหมายความว่าชาวนาผู้นั้นไม่อยู่ในเงื่อนไขที่จะทำงานโซแรงกับญาติและเพื่อนบ้าน

ค่าจ้างในการผลิตข้าวขั้นตอนต่างๆ มีรายการที่เน้นงานในขั้นตอนสำคัญคือ ไถ บักดำ และเก็บเกี่ยว งานที่เหลือทั้งหมด เช่น ใส่ปุ๋ย หว่านกล้า ดูแลน้ำ หาบ ตากข้าว เป็นต้น ชาวนาต้องทำเอง จะเห็นได้ว่าการจ้างงานในไโร่นั้น เอาเข้าจริงมิได้ปลดพันธนาการแห่งการลงแรงของชาวนา ชาวนายังคงมีงานต้องทำในไโร่นาอยู่

การจ้างงานในลักษณะนี้มีข้อสังเกตว่า ชาวนานิยมจ้างแรงงานชาวนาต่างหมู่บ้าน ทั้งนี้ก็เพราะว่าชาวนาใช้วิธีการโซแรงสำหรับเพื่อนบ้านในหมู่บ้านเดียวกันและบ้านใกล้เคียง

การที่ชาวนานิยมจ้างแรงงานต่างหมู่บ้านมาในงานจ้างเหมา นั้น มีเหตุผลแฝงอยู่ 2 ประการคือ

1. ชาวนาทราบดีว่าแรงงานในหมู่บ้านไม่พอเพียงที่จะช่วยทำงานในไโร่นาในช่วงเวลานั้น หรือในจำนวนวันนั้นให้เสร็จลงได้ พวกเขารู้ว่าในช่วงดำนา ช่วงเก็บเกี่ยว เป็นช่วงที่ทุกคนทำเกือบพร้อมๆ กัน ดังนั้น แรงงานชาวนาจะขาดแคลนมาก ทางออกคือการจ้างแรงงานมาจากหมู่บ้านอื่น เช่น หมู่บ้าน

ที่ดอนน้ำหมู่บ้านที่ลุ่ม หมู่บ้านที่ลุ่มจ้างหมู่บ้านบนที่ลุ่มด้วยกันที่มียานทำงานน้อยลง เพราะเป็นพื้นที่น้ำท่วมปลูกข้าวไม่ได้ เป็นต้น

2. การจ้างเหมา เป็นวิธีการของชาวนาผู้ซึ่งรู้ว่าตนไม่มีเวลาไปไถ่แรงกับเพื่อนบ้าน เพราะการไถ่แรงหมายถึงว่าจะต้องไป “ปลดแรง” ทุกแรงงานที่มาช่วยเหลือจนครบ ดังนั้น การไถ่แรงจึงเป็นการผูกมัดกลุ่มไถ่แรงให้อยู่ในกติกาเวลาอันเดียวกัน ชาวนาชาวสวนผู้หันไปเน้นพนักงานในสวนหรืองานค้าขายแต่ยังต้องการทำนาอยู่ จำเป็นต้องใช้วิธีการจ้างเหมา ซึ่งในกรณีเช่นนี้ชาวนาชาวสวนควรจะจ้างแรงงานในหมู่บ้านห่างออกไปสักหน่อย เพราะในเมื่อการทำงานกลายเป็นการจ้างเสียแล้ว ความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านและญาติก็อาจจะดีความได้ว่า ไม่ใช่ความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกัน ซึ่งชาวนายังคงระวังมิให้เกิดความสัมพันธ์เช่นนั้น

3. “ระบบต่อหู” ของชาวประมง

นอกเหนือไปจากการจ้างในไร่นาที่ผลิตข้าวแล้ว “ระบบต่อหู” ในการจ้างของชาวประมง เป็นอีกระบบหนึ่งที่ควรกล่าวถึง

การทำประมงชายฝั่งของชาวประมงขนาดเล็ก เป็นหัวใจสำคัญของการประมงชุมเรียงมาถึงกว่า 200 ปี พวกเขาทำการประมงโดยไม่จำเป็นต้องมีค่าจ้าง คราวเรือนเป็นหน่วยการผลิตเอง แต่เรือประมงขนาดใหญ่และเทคโนโลยีการประมงสมัยใหม่ ได้เข้ามาเบียดขับพื้นที่ของชาวประมงขนาดเล็ก และทำให้พวกเขาส่วนหนึ่งต้องพึ่งพาระบบทุนของผู้ถือหุ้นซึ่งเหนือกว่า

แต่การประมงนั้นเป็นงานที่ต้องอาศัยความรู้เฉพาะทาง และมีความเสี่ยงสูง ดังนั้น ระบบการจ้างรายวันของการประมงจึงเกิดขึ้นได้ยาก ณ หมู่บ้านซึ่งชาวนาเป็นผู้ครอบครองพื้นที่ชายฝั่งมาก่อน และพวกเขาถือว่าผลตอบแทนแห่งงานประมงเป็นอย่างไร

ระบบการต่อหู มีที่มาจากการที่เรือใหญ่และผู้เป็นเจ้าของเรือไม่สามารถจ้างแรงงานหรือชาวประมงมาทำงานเป็น “ลูกน้อง” ในเรือได้ ด้วยเหตุนี้จึงเกิดวิธีการ **ต่อหู** หมายถึงชาวประมงหลายรายสามารถนำเครื่องมือการผลิตมาเกี่ยวหวู่ วางต่อจากเครื่องมือการผลิตของเจ้าของเรือ และทั้งสองฝ่ายก็ออกเรือไปด้วยกัน โดยผู้ที่มาต่อหูไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ แต่ตกลงว่าจะช่วยเหลืองานทุกอย่างบนเรือขณะอยู่ในทะเลเป็นการแลกเปลี่ยน แล้วแต่โชคว่าสัตว์น้ำจะเข้ามาติดในลอบของใคร **วิธีการต่อหู** แบบนี้สะท้อนให้เห็นว่า แรงงานรับจ้างไม่ใช่ทางเลือกที่นำการผลิตไปสู่เป้าหมายเสมอไป การต่อหูจึงได้นำเอาหลักการของค่าจ้างมาประสานกับค่าเช่า กล่าวคือ ชาวประมงขนาดเล็กยอมรับค่าจ้างจากการเป็นแรงงานในรูปของการอาศัยเช่าพื้นที่และเครื่องมือของผู้เป็นเจ้าของเรือ ผลลัพธ์สุดท้าย ค่าเช่าและค่าจ้างจะยุติธรรมหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับผลผลิตประมงที่ได้ในแต่ละครั้งของการออกเรือ

ระบบการต่อหูไม่ใช่ภาพสะท้อนของการจ้างแรงงานที่ยุติธรรม หรือแสดงพลวัตอันสมดุลระหว่างผู้จ้างกับแรงงาน ระบบต่อหูเพียงแต่สะท้อนภาพความพยายามของชาวประมงขนาดเล็ก ผู้ซึ่งครั้งหนึ่งเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต เป็นผู้ผลิตและบริโภคผลแห่งการผลิตนั้น แต่ในบัดนี้ชาวประมงต้องเลื่อนลงมาอยู่ในฐานะชาวประมงที่อยู่ในระบบพึ่งพา แม้จะเรียกไม่ได้ว่าเป็นระบบลูกจ้างก็ตาม

ด้วยเหตุนี้เราจึงได้พบว่าในอ่าวพุมเรียงยังคงมีเรือเล็กขนาด 3-4 วา อยู่นับร้อยลำ และมีชาวประมงขนาดเล็กผู้ซึ่งใช้เครื่องมืออย่างง่ายจำนวนมาก ถึงแม้ว่าชาวประมงจะได้เรื่อน้ำมาด้วยการกู้หนี้ยืมสิน พวกเขา ก็พอใจที่จะเป็นเจ้าของเครื่องมือมากกว่าอื่น

4. ระบบการจ้างแรงงานต่างถิ่น และแรงงานต่างด้าว

แรงงานที่ลุ่มน้ำไชยาต้องการมากที่สุดในปัจจุบัน น่าจะเป็นแรงงานสำหรับทำสวนยางพารา สวนปาล์ม และสวนผลไม้ บนเขตบุกเบิกป่าต้นน้ำปากหมากรอยต่อกับอำเภอท่าชนะ เพราะเหตุว่าพื้นที่เหล่านี้ถูกบุกเบิกโดยที่ประมาณกันว่า ไม่ต่ำกว่า 100,000 ไร่ พื้นที่ของตำบลปากหมากมีประมาณ 300,000 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 44 ของพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด การบุกเบิกป่าต้นน้ำครั้งนี้ไม่ใช่การเติบโตตามปกติของกลุ่มน้ำไชยา เพราะแรงงานครอบครัวของไชยามีเพียง 8,532 ครอบครัว ซึ่งน่าจะน้อยกว่าครัวเรือนของตำบลปากหมากเพียงตำบลเดียว (การที่ยังยืนยันไม่ได้ว่าพลเมืองของเขตป่าต้นน้ำนี้มีจำนวนเท่าใด ก็เพราะว่ายังมิได้มีการสำรวจจำนวนประชากรแน่ชัด และแน่ใจได้ว่ามีผู้ซึ่งยังมิได้มีบ้านเลขที่จำนวนมาก เนื่องจากยังอาศัยทะเบียนบ้านเดิมในเขตเดิมก่อนย้ายถิ่น)

การขยายตัวของลุ่มน้ำที่ผิดปกตินี้ ไม่อาจเป็นไปได้ถ้าไม่อาศัยแรงงานต่างถิ่น ด้วยเหตุนี้ ผู้บุกเบิกป่าต้นน้ำจึงจ้างแรงงานจากภาคอีสาน และแรงงานพม่าและมอญจำนวนมาก เพื่อดูแลพื้นที่การผลิตใหม่ซึ่งเต็มไปด้วยความเสี่ยงและห่างไกลจากเมือง อีกทั้งยังไม่มีระบบพื้นฐานใดๆ รองรับผู้ย้ายถิ่น เช่น ถนน โรงเรียน โรงพยาบาล

ค่าจ้างแรงงานของผู้มาใหม่จากภาคอีสานไม่ใช่ค่าจ้างรายวัน ไม่มีใครยอมรับค่าจ้าง 150 บาท ในพื้นที่และการงานที่ต้องบุกเบิกใหม่หมดเช่นนั้น ดังนั้น ระบบค่าจ้างของปากหมากจึงมักเป็นระบบแบ่งผลประโยชน์ เช่น ตัดยางแบ่งครึ่ง เป็นต้น จะมีก็แต่แรงงานจากพม่าและมอญเท่านั้นที่ยังยอมรับค่าจ้างรายวันหรือค่าจ้างเหมา อันเนื่องมาจากไม่มีทางเลือกอื่น

การบุกเบิกป่าปากหมาก อาจจะยังไม่มีคำถามเรื่องที่มาของแรงงาน ตราบเท่าที่แรงงานต่างด้าวทยอยเข้ามาอยู่ในเขตนี้อย่างต่อเนื่อง ปัญหาอาจมีมาในอนาคต เมื่อนโยบายของรัฐต่อแรงงานรับจ้างต่างด้าวเปลี่ยนแปลงไป เพราะสวนยางและสวนผลไม้ที่บุกเบิกไว้ ซึ่งมีใช่เป็นของชาวบ้าน (ไม่ว่าภาคใต้หรือภาคอีสาน) นั้น มีจำนวนมิใช่น้อย หน่วยการผลิตของเขตนี้มียอดประกอบการจ้างแรงงานต่างด้าวสูงมาก ซึ่งหมายถึงความไม่มั่นคงของเขตการผลิตในอนาคต

อันที่จริงแล้วพื้นที่ปากหมากเป็นเขตป่าต้นน้ำที่มีคุณค่าสูง มีศักยภาพสูง แต่การเริ่มต้นใช้ประโยชน์นี้คล้ายกับเป็นการจัดการ หรือการเกิดขึ้นใหม่ของเขตเศรษฐกิจใหม่ ที่ไม่ต่อเชื่อมอะไรเลยกับเศรษฐกิจเดิม ซึ่งอยู่บนที่ราบลุ่มและชายฝั่งทะเล การเติบโตของปากหมากกล่าวในบางด้าน คล้ายกับเป็นการเสื่อมลงของพื้นที่ราบลุ่มน้ำและชายฝั่ง

8. ที่ยืนของเศรษฐกิจยังชีพและเศรษฐกิจธรรมชาติ

ระบบเศรษฐกิจของกลุ่มน้ำไฮยาซึ่งมองเห็นจากตัวเลขระดับบน สามารถพิจารณาจากการผลิตข้าว สวนยางพารา สวนปาล์ม สวนกาแฟ หรือสวนผลไม้ และการประมงได้ ผลผลิตของระบบเหล่านี้จะแสดงตัวเลขผลแห่งการประกอบการชัดเจน วัดและประเมินผลได้อย่างต่อเนื่อง เนื่องจากเป็นระบบเศรษฐกิจที่ใช้แรงงาน การลงทุนรวมทั้งใช้พื้นที่ต่อเนื่องขนาดใหญ่ มองเห็นได้ชัดเจนทั้งจากทางกายภาพและสถิติ จึงเป็นการง่ายที่จะกล่าวถึงสถานะและความเปลี่ยนแปลงของภาคการผลิตดังกล่าว การประเมินฐานะทางเศรษฐกิจการเกษตรของท้องถิ่นและของประเทศก็มักจะประเมินโดยอาศัยดัชนีเหล่านี้

แต่ที่จริงแล้วเศรษฐกิจหรือการผลิตไม่ได้ปรากฏตัวแบบนี้เสมอไป ความเข้าใจของชาวไร่ ชาวนา ชาวสวน ต่อระบบนิเวศ ทำให้เขาสามารถผลิตและแปรรูปผลผลิตจากธรรมชาติได้อย่างหลากหลาย ภาพของการผลิตไม่ปรากฏตัวออกมาแบบมหภาคที่ง่ายต่อความเข้าใจ และบ่อยครั้งไม่สามารถเปรียบเทียบข้อมูลตัวเลขต่อหน่วยพื้นที่ได้ เศรษฐกิจเหล่านี้จึงมักอยู่นอกบัญชีประชาชาติ นักภูมิศาสตร์สมัยใหม่เริ่มมีความเห็นไปในทำนองเดียวกันแล้วว่า การรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจของเขตต่างๆ ในโลกตามความเป็นจริง ทำได้อย่างเชื่องช้าและตกลงกันไม่ได้ว่าจะเอาเกณฑ์อะไรเป็นตัวจัดระบบเศรษฐกิจ และอันที่จริงเมื่อ 50 ปีที่ผ่านมา ประชากรของโลกร้อยละ 50 ยังอยู่นอกระบบการแลกเปลี่ยน มิได้ใช้เงินเป็นเครื่องมือด้วยซ้ำไป

เศรษฐกิจของกลุ่มน้ำไฮยาก็เช่นเดียวกันกับระบบเศรษฐกิจ ณ ระดับประเทศ กล่าวคือ การผลิตข้าว การทำสวนยาง สวนปาล์ม หรือสวนผลไม้ เหล่านี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจระดับบนที่อธิบายได้หรือเห็นชัดจากกายภาพและสถิติ แต่แท้จริงยังมีเศรษฐกิจอื่นๆ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตการผลิต การเลี้ยงตนเอง และการสะสมทุนของหมู่บ้าน

การลำดับพัฒนาการของสังคมที่นิยมใช้กันมักอธิบายวิวัฒนาการโดยลำดับ จากสังคมบุพกาล ก้าวสู่สังคมกสิกรรม สังคมทุนนิยม และสังคมหลังทุนนิยม ดูคล้ายกับว่ามีกฎเกณฑ์ของความก้าวหน้าด้านเทคโนโลยี และการจัดความสัมพันธ์ทางการผลิตที่จะยกระดับสังคมจากระดับ “ล้าหลัง” ไปสู่ “ความก้าวหน้า” แต่ความเป็นจริงอาจไม่สามารถ “สวม” ลงไปตามทฤษฎี หรือตามประสบการณ์ของประเทศที่ก้าวไปตามขั้นตอนแห่ง “ความสำเร็จ” แบบได้บันได หลายประเทศในโลกถูกคุกคามจากสงคราม การแย่งชิงดินแดน การครอบงำทางธุรกิจ การทำลายการสะสมทุนเบื้องต้น ทำให้พัฒนาการของสังคมเกิดการสะดุด ขาดตอน และย้อนกลับไปได้ กรณีของประเทศไทยนั้น สังคมไทยบริเวณลุ่มเจ้าพระยาถูกรุกรานโดยพม่า บ้านเรือนแตกพลัดกระจายกระจัดกระจาย ต้องเริ่มต้นการก่อร่างสร้างตัว และการสะสมทุนใหม่จำนวนมาก กลุ่มน้ำไฮยาก็ไม่แตกต่างกัน เมื่อเสร็จศึกพม่าแล้ว หมู่บ้านเริ่มฟื้นฟู ตั้งตัว และใช้เวลาราว 100 ปีจึงค่อยๆ เข้มแข็งขึ้น อีก 100 ปีถัดมาจึงเป็นกลุ่มน้ำที่มีชื่อเสียง แต่แล้วเทคโนโลยี “สูง” ของระบบการประมง การบุกเบิกป่าต้นน้ำ และต้นทุนการผลิตข้าวที่ไม่สอดคล้องกับราคา ก็กลายเป็นที่มาของการ “สะท้อน” ถึงระบบการพัฒนาของกลุ่มน้ำทั่วทั้งหมด ด้วยเหตุนี้ เศรษฐกิจของกลุ่มน้ำจึงมี 2 ระบบอยู่คู่กัน กล่าวคือ ขณะที่ชาวนา ชาวสวน ชาวประมง เข้าเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก และเศรษฐกิจสินค้า ทำสวนปาล์ม สวนยางพารา การประมง ที่เน้นการผลิตสินค้าป้อนตลาดขนาดใหญ่แล้ว อีกด้านหนึ่งชาวนา ชาวสวน และชาวประมงก็ยังคงอยู่ในระบบเศรษฐกิจที่ปลูกข้าวเลี้ยงตนเอง และอาศัยการล่า เก็บ และเด็ด เป็นหลังพิงแห่งการพึ่งตนเองอยู่ เราอาจแจกแจงลักษณะของเศรษฐกิจแบบนี้ ดังนี้

1. เศรษฐกิจแบบล่า เก็บ และตัด ยังดำเนินอยู่คู่กับเศรษฐกิจอย่างอื่น และยิ่งขยายตัวมากขึ้น เมื่อชวานาเผชิญปัญหาต่างๆ ในไร่ นา เพราะเศรษฐกิจล่า เก็บ ตัด เป็นเศรษฐกิจธรรมชาติ ฟังฟังทรัพยากร อาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่ชุมชนเป็นเจ้าของร่วมกัน มีพื้นฐานสัมพันธ์กับจิตใจรักอิสระ ไม่บีบบังคับ ไม่เข้มงวด หลายชนิดของงานมีลักษณะรวมหมู่ ชวานา ชาวสวน ชาวประมง ฟังพอใจที่จะได้ทำงานร่วมกัน ทำงาน ระบบหมู่พวก

2. เศรษฐกิจแบบล่า เก็บ และตัด เน้นการใช้แรงงานความสามารถเฉพาะตัว ใช้องค์ความรู้ ที่สืบทอดมา หรือความรู้รวมหมู่ บางครั้งต้องทำงานประสานแรงพร้อมกัน ไม่เน้นการลงทุน ไม่เน้น การใช้เทคโนโลยี ใช้เครื่องมือง่ายๆ จากธรรมชาติ ผลผลิตเป็นสิ่งที่ผลิตซ้ำเกือบอัตโนมัติ มนุษย์ แทรกแซงได้น้อย เศรษฐกิจนี้อาจมีผลผลิตสูงหรือต่ำสัมพันธ์กับฤดูกาล ความสามารถของมนุษย์ ภูมิอากาศ ปัจจัยแห่งความสำเร็จของงานควบคุมได้เฉพาะส่วนงานที่ลงมือทำ แต่ปัจจัยของธรรมชาติควบคุมไม่ได้ ทั้งหมด

3. เศรษฐกิจแบบล่า เก็บ และตัด ของไชยา แม้ในปัจจุบันยังใกล้เคียงกับระบบเศรษฐกิจ แบบโบราณ แสดงความสืบเนื่องของระบบเศรษฐกิจสังคมบุพกาล ขณะที่เศรษฐกิจระบบใหม่เข้ามามี อิทธิพลต่อชีวิตชุมชนแล้ว ชุมชนยังคงดำเนินชีวิตอยู่ในระบบที่สอง โดยมีความถึ่กันน้อยขึ้นอยู่กั บฐานะของครัวเรือน และสภาวะเศรษฐกิจซึ่งยังกลับไปกลับมาอยู่ในรอบ 100 ปีที่ผ่านมาถึงปัจจุบัน เมื่อ แรงงานล่าในระดับเทคโนโลยีพื้นถิ่นทรงความสำคัญ และมีสัดส่วนชั่วโมงสูงอยู่ ย่อมมีนัยไปกำหนด ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนลุ่มน้ำกับธรรมชาติ และกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนให้มีความที่ มีใช้กำหนดมาจากความสัมพันธ์ของทุนและสินค้าล้วนๆ

4. เศรษฐกิจแบบล่า เก็บ และตัด ยังไม่มีแนวโน้มจะยุติลง トラバเท่าที่องค์ความรู้ของชวานา ชาวสวน ชาวประมง ยังสืบทอดอยู่ เงื่อนไขของการสืบทอดคือ ระบบทุนนิยมค้ากำไร เอารัดเอา เปรียบผ่านการชูดรีดทางการค้า ทำให้ชุมชนได้รับผลตอบแทนต่ำกว่าที่ควร จึงขาดทุน และการสะสม ทุนเป็นไปไม่ได้หรือการสะสมทุนถูกทำลายลงอย่างฉับพลัน จากการผันผวนของราคาและต้นทุนการ ผลิตสินค้า ชวานา ชาวสวน ชาวประมง ยังจำเป็นต้องใช้ความรู้ดั้งเดิมเป็นหลักประกันของครอบครัว ใน ทางกลับกันโครงสร้างของสังคมไทยมีลักษณะขัดขวางการสืบทอดความรู้นี้โดยแยกแรงงานเด็กและ เยาวชนออกจากถิ่นออกจากไร่ นา นำนวนวิตรกว่า 2-3 ทศวรรษข้างหน้าเมื่อแรงงานรุ่นปัจจุบัน ซึ่งมีอายุราว 30 ปีในปัจจุบันพ้นวัยทำงานแล้ว องค์ความรู้นี้อาจสูญหายหรือสืบทอดยาก

5. เศรษฐกิจแบบล่า เก็บ และตัด ในด้านหนึ่งสะท้อนความใกล้ชิดระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ผู้เก็บของป่า ล่าสัตว์ โดยนักเก็บและนักล่าที่ชาญฉลาด สามารถจะเก็บอะไรก็ตามที่ต้นไม้ในป่า และ สัตว์ในป่าผลิตขึ้นมาได้ตลอดเวลา ทั้งจะใช้ความชำนาญ เครื่องมือ และอาวุธที่มีอยู่เพื่อการล่า คน เหล่านี้มีชีวิตอยู่โดยอาศัยความรู้เรื่องทรัพยากรในท้องถิ่นจากประสบการณ์ของตน จะต้องรู้จักฤดูกาล ของสิ่งที่เป็นอาหาร ตลอดจนรู้แหล่งที่อยู่และนิสัยการอพยพโยกย้ายของสัตว์ ความรู้เรื่องสภาพ แวดล้อมธรรมชาติในท้องถิ่นของพวกเขาเป็นความรู้ที่ลึกซึ้งยิ่ง ระบบเศรษฐกิจแบบนี้เป็นเศรษฐกิจที่ เข้าถึงง่าย ไม่แปลกแยก ไม่มีการชูดรีดระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ แต่เศรษฐกิจระบบนี้ย่อมเสียสมดุล หมด พลังที่จะยืนอยู่ หากว่าประกอบขึ้นมายุ่งไขความมั่นคง และไม่สมเหตุสมผล อาทิเช่น การล่า เก็บ

เด็ด ที่ล่องลำเขาเตนความสามารถของธรรมชาติที่จะรองรับได้ นั่นคือ การใช้เกินขอบเขตที่ธรรมชาติจะผลิตซ้ำตัวเองขึ้นมารองรับได้อีกต่อไป แนวโน้มเช่นนี้เคยเกิดขึ้นในบางเขตของประเทศไทย และเป็นแนวโน้มที่ต้องระมัดระวังอย่างยิ่งสำหรับลุ่มน้ำนี้ อย่างไรก็ตาม ยังคงเห็นได้ว่า ความผันผวนและความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติตามฤดูกาลมีความสำคัญมาก จนกระทั่งครอบครัวยังคงต้องสละผลประโยชน์ของเศรษฐกิจในระบบการค้าไปทำงานรวมหมู่กับผู้อื่น เพื่อให้ตนเองยังคงมีเพื่อน มีญาติรองรับระบบในโครงสร้างที่เหลือ

9. พลังของเครือข่ายลุ่มน้ำ

ไขเค็มไชยา เป็นผลิตผลที่มีชื่อเสียงของอำเภอไชยามาช้านาน เพราะเหตุที่มีชื่อเสียงว่า ไขฟองใหญ่ ไม่มีกลิ่นคาว ไขแดงสีแดงสด และรสชาติดีมาก

ประวัติของไขเค็มไชยา เริ่มต้นที่ไชยามีการเลี้ยงเบ็ดกันมาก อย่างน้อยประมาณ 50-60 ปีมาแล้ว ชาวนาครอบครัวหนึ่งเลี้ยงเบ็ดประมาณ 20-30 ตัว เพื่อเก็บไขไว้กิน โดยให้เบ็ดกินข้าวที่เหลือหล่นจากการเก็บเกี่ยว และหาหอยหาปลาจากท้องทุ่ง เรียกว่าเลี้ยงปล่อยทุ่ง ชาวนาสามารถหาลูกปลาหอยและกะพงจากชายฝั่งทะเลที่อยู่ใกล้ชิด มาเสริมเป็นอาหารให้เบ็ดแข็งแรง เขตที่เลี้ยงเบ็ดมากที่สุดก็คือ เขตตำบลเลม็ด และตำบลทุ่ง เพราะถือกันว่าทุ่งดี หมายความว่า มีพืชมาก น้ำไม่แห้ง เบ็ดมีน้ำเป็นแหล่งอาศัยตลอดปี

การผลิตที่ครบวงจรของธุรกิจไขเค็มไชยานี้มีสาระสำคัญอยู่ 3 ประการ คือ

1) การจัดระบบการผลิตภายในเขตหนึ่งๆ โดยอาศัยความเชื่อมโยงของระบบนิเวศ ประสานกับจุดตั้งทางการตลาดเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ไม่จำเป็นต้องดำเนินธุรกิจตามสูตรสำเร็จในระบบพ่อค้าคนกลางเป็นผู้กำหนดราคา อันเป็นวงจรอุบาทว์ของการผลิตของชุมชน

2) พลังอำนาจของระบบตลาดทุนไม่ได้สูงกว่าเศรษฐกิจชุมชนเสมอไป มีจุดอ่อนดำรงอยู่ในระบบทุนเอง ในวิกฤติราคาข้าวของไชยา ผู้เลี้ยงเบ็ดส่วนมากก็เป็นชาวนา สามารถเสนอราคาซื้อสูงกว่าพ่อค้า แสดงว่าถ้าสามารถจัดระบบผลิต ระบบแปรรูปและระบบตลาดได้ลงตัวแล้ว ชุมชนก็สามารถจัดการกับ “ทุน” หมุนเวียนในชุมชนได้

3) ตลาดไขเค็มของไชยามีได้เดินไปตามสูตรสำเร็จที่ว่า ในที่สุด “นายทุนก็เข้าผูกขาดตลาด” สิ่งที่น่าศึกษาจากกรณีนี้มี 3 ประการ คือ

ก) ชุมชนลุ่มน้ำไชยามีพลังพึ่งอยู่กับการผลิตอันหลากหลาย แม้ว่าบางรายการของกิจกรรมการผลิตไม่ได้สร้างกำไร แต่มุ่งผลิตอาหาร ทำให้มีระดับความมั่นคงเพียงพอที่จะไม่อยู่ภายใต้ระบบค้ากำไรเกินเหมาะสม

ข) ตลาดไขเค็มไชยาเป็นตลาดที่สร้างขึ้นมาอย่างค่อยเป็นค่อยไป ใช้เวลาราว 30 ปี ผู้ผลิตมีความมั่นใจในความอยู่รอด และผู้ที่จะเบียดเข้ามาในตลาดต้องศึกษาลักษณะเฉพาะของตลาดท้องถิ่นชนิดนี้ ตลาดไขเค็มยืนอยู่บนความสัมพันธ์แบบ

เครือข่าย ไม่ใช่ตลาดของปัจเจกบุคคล การแทรกแซงตลาดของระบบทุนทำได้ยากเพราะไม่มีความเข้าใจ และไม่มีจุดยืนที่จะสนับสนุนเครือข่ายชนิดนี้ เพราะระบบทุนจะคำนึงถึงเฉพาะต้นทุนที่ต่ำสุด และกำไรสูงสุด

- ค) บรรดาผู้ผลิตและผู้ขายไข่เค็มได้รวมตัวกันเป็นองค์กรที่พยายามรักษาคุณภาพของไข่เค็มไชยา เรียกร้องให้ผู้ผลิตทุกคนควบคุม รักษามาตรฐานของการผลิต ปฏิเสธการนำเข้าไข่สดจากจังหวัดอื่น ทั้งๆ ที่ไข่สดของไชยาเริ่มหมุนเวียนไม่พอเพียงกับการทำไข่เค็ม อีกทั้งไข่จากต่างถิ่นต้นทุนต่ำกว่า ประชุมเบื้องหลังขององค์กรการผลิตนี้คือ ปฏิเสธหลักการทำธุรกิจที่อาจทำให้ชุมชนเสียคุณภาพไปสู่อนาคต เป็นการคิดถึงอนาคตระยะไกลมากกว่าหวังผลเฉพาะหน้า

สรุป

เมื่อพิจารณาพลวัตของเศรษฐกิจชาวนาลุ่มน้ำไชยาโดยรวมแล้ว จะเห็นได้ว่ามีสาระสำคัญโดยสรุปคือ

1. การอยู่อย่างโดดเดี่ยวจากเส้นทางคมนาคมขนส่ง หรือการสื่อสารต่างๆ มีผลให้ลุ่มน้ำไชยาแตกต่างจากพื้นที่อื่นๆ ทำให้ที่ปิดอยู่ภายในเป็นเวลานานก่อให้เกิดความแตกต่างได้ แม้ว่าตามทฤษฎีแล้วสถานที่ทุกแห่งในโลกนี้เราสามารถเข้าไปถึงได้ไม่มียกเว้น แต่แท้ที่จริงก็ย่อมมีพื้นที่บางแห่งที่เข้าถึงได้ยากและสะดวกกว่าอีกบางแห่ง การที่ลุ่มน้ำไชยาปิดอยู่ภายในก่อนจะมีถนนสายเอเชียตัดผ่านเกือบ 20 ปี ทำให้ไชยาไม่ประสบภาวะล่มสลายอย่างรวดเร็วเช่นเดียวกับเมืองใหญ่อื่นๆ ของลุ่มน้ำภาคใต้ การเปลี่ยนแปลงของไชยาเริ่มต้นหลังทศวรรษ 2520-2530 ขณะที่เขตอื่นๆ ที่ใกล้ชิดกับศูนย์ “ความเจริญ” เริ่มต้นทศวรรษ 2500

2. การผลิตของชาวนาลุ่มน้ำส่วนใหญ่แล้วยังคงขึ้นอยู่กับแรงงานของคนและสัตว์เลี้ยง รวมกับพลังงานจากธรรมชาติ ชาวนายึดเอาที่ดินเป็นเครื่องยังชีพ สิ่งที่ควบคุม บงการ กำหนดวิธีการใช้ที่ดินไม่ใช่ผลผลิตแต่เป็นวิธีการไถหว่าน การชลประทาน และจุดประสงค์แห่งการผลิต

3. หลายภาคส่วนของระบบการผลิตที่เปลี่ยนแปลงเรื่อยมาของลุ่มน้ำนี้ ยังอยู่นอกระบบทุนและนอกระบบเงินตรา การอยู่นอกระบบทั้งสองนี้เนื่องจากสาเหตุสำคัญคือ เทคโนโลยียังผูกพันอยู่กับระบบธรรมชาติ อีกทั้งวิธีการชุดรีดของระบบทุนได้กีดกันชาวนาออกไปนอกระบบเอง

4. ระบบการผลิตของลุ่มน้ำไชยายังมีพลวัตที่ยึดโยงอยู่กับแกนแห่งความร่วมมือ ความช่วยเหลือเกื้อกูลและความไม่ไ่สันติ ชาวนารักษาและพัฒนาระบบโซ่แรง พร้อมๆ กับที่รอคอยอย่างอดทนที่ปัญหาของลุ่มน้ำในบริบทอำนาจรัฐจะถูกจัดการอย่างถูกต้องทาง กล่าวนั้นด้านหนึ่งเป็นจุดแข็ง แต่ก็มิจุดอ่อนคือ ชาวนายอมให้รัฐเป็นฝ่ายกระทำในกระบวนการแทรกแซงอำนาจจัดการตนเองของหมู่บ้าน ยาวนาน ทำให้สิ่งแวดล้อมเสียหาย และส่งผลต่อระบบการผลิตของลุ่มน้ำ

5. ความเปลี่ยนแปลงของชาวนาลุ่มน้ำไชยาสะท้อนให้เห็นว่า โลกของชาวนาเป็นโลกที่ซับซ้อน เช่นเดียวกับที่ความจริงเป็นสิ่งที่วางอยู่อย่างซับซ้อน ไม่มีระบบใดบ่งชี้หรือรวมเอาความเปลี่ยนแปลงต่างๆ

ไว้ได้ทั้งหมด ชาวาลุ่มน้ำนี้ก้าวไปข้างหน้าจนเป็นผู้นำในการผลิตข้าวที่มีชื่อเสียง แล้วก็ถอยกลับมาผลิตเพียงเพื่อเลี้ยงตัวเองและชุมชน ชาวาเคยสร้างทำนบน้ำ เอาชนะความยากลำบากของทำเลที่ตั้งที่สุดได้ แต่กลับย้อนมาอยู่ภายใต้สถานการณ์ที่เป็นฝ่ายถูกรัฐบาลและสิ่งแวดล้อมกระทำอย่างรุนแรง แต่พร้อมๆ กันนี้เอง ชาวากลับสามารถผลิตข้าวรักษาระบบไซแรง ที่ยึดเอาปรัชญาแห่งความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เป็นใจกลางไว้ได้ เช่นเดียวกันกับที่สามารถสร้างระบบเชื่อมโยงผลผลิตข้าว การเลี้ยงเบ็ด และครองฐานะผู้ผลิตไข่เค็มแนวหน้าสุดของประเทศไว้ได้ พลวัตหลายระบบของชาวาลุ่มน้ำนี้ช่วยให้เข้าใจว่าการมองการเปลี่ยนแปลงระบบใดระบบหนึ่งของชาวาเพียงระบบเดียวหรือบางระบบ หาได้อธิบายพลวัตของสังคมชาวาไม่

คุณภาพของลุ่มน้ำที่มีเสถียรภาพอยู่บนการพึ่งพิงตัวเองสูง เปลี่ยนไปสู่สภาพที่มีแรงกดดันจากพลวัตของการเปลี่ยนแปลงในระบบย่อยต่างๆ พื้นที่นาและพื้นที่สวนนั้นเกี่ยวข้องและมีผลกระทบต่อกันมาก พื้นที่ชายทะเลเป็นกลุ่มที่ถูกกดดันมากที่สุด ผู้ผลิตคือชาวไชยาก้าวไปสู่การกำหนดราคาข้าวประสานกับพลังของเครือข่ายผู้เลี้ยงเบ็ดและทรัพยากรในทะเล การเลี้ยงเบ็ดและทำไข่เค็มจึงเกิดขึ้น ชาวาบางส่วนได้เริ่มเลี้ยงเบ็ดชายทะเล อาศัยอาหารจากชายเลนและข้าวราคาถูกที่ผลิตในลุ่มน้ำเองเลี้ยงเบ็ดนั้น ส่งไข่ไปยังเครือข่ายผู้ผลิตซึ่งเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำเดียวกัน ระบบย่อยนี้เป็นระบบที่ยังคงความแข็งแรง ถ่วงดุลกับระบบอื่นๆ ซึ่งกำลังเสียดุลมากขึ้นทุกที

อย่างไรก็ตาม ท้ายสุดของพลวัตเศรษฐกิจชุมชนที่เปลี่ยนแปลงคุณภาพของชุมชนนั้น คือการย้ายเข้ามาของผู้คนต่างถิ่น ชาวอีสานอพยพเข้ามาเป็นแรงงานในพื้นที่ลุ่มน้ำในเบื้องต้น แล้วก้าวขึ้นมาเป็นผู้บุกเบิก ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ป่าเขาที่ยังอุดมสมบูรณ์และมีศักยภาพสูง ชุมชนลุ่มน้ำไชยาในเขตพื้นที่ป่าเขาดังเดิมมีประชากรที่มีจินตนาการ หรือโลกทัศน์ต่อระบบนิเวศที่ต่างกัน 2 กลุ่มอยู่ด้วยกัน ชาวสวนภาคใต้ไม่นับเคยชินต่อการกินผักอายุสั้น เพราะอยู่ในพื้นที่ป่าเขา แสงแดดมีน้อย แต่ป่าไม้มีความยั่งยืน ชาวอีสานนั้นมีความชำนาญในการล่า เก็บ เต็ด และยังชำนาญเป็นพิเศษในการปลูกพืชผักอายุสั้นนานอีกด้วย การใช้ระบบนิเวศที่ต่างกัน 2 ระบบนี้ มีส่วนที่ขัดแย้งกัน เพราะการล่า เก็บ เต็ดที่ไม่บันยะบันยังอาจทำให้ป่าไม้ สวนผลไม้ และแหล่งน้ำลดความอุดมสมบูรณ์ลง สภาพป่าสมบูรณ์ สวนผลไม้ที่มีความชื้นสูง มีพืชคลุมดินมาก อาจมีความชื้นสะสมลดลง มีสภาพแห้งแล้งมากขึ้น

คุณภาพของชุมชนลุ่มน้ำไชยานั้น เริ่มด้วยพลวัตของระบบการผลิตบนพื้นที่ระบบนิเวศที่ต่างกัน และผู้คนที่มีความสัมพันธ์เป็นเครือข่ายซึ่งส่งเสริมการผลิต และพึ่งพาอาศัยกัน โดยการแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างระบบนิเวศที่ต่างกัน ระบบนิเวศที่มีอยู่เดิมส่งเสริมระบบการผลิตซึ่งกันและกัน ถนนเทคโนโลยี และนวัตกรรมใหม่จากภายนอกชุมชน ก่อให้เกิดพลวัตที่มีการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในไชยาอย่างรวดเร็ว ทศนคติของชุมชนในลุ่มน้ำนี้เองที่มีต่อการศึกษามากโดยไม่คาดคิดถึงผลของมัน ในที่สุดนำไปสู่ความกดดันทางด้านแรงงาน ศักยภาพของพื้นที่ในการผลิต ชักนำให้ผู้คนจากถิ่นอื่นย้ายถิ่นฐานเข้ามา พลวัตในการผลิตใน 2 ระบบเดิมคือ ที่ราบลุ่มทำนา และชายทะเลทำประมงนั้นถดถอยลง แต่ศักยภาพของพื้นที่ป่าได้ถูกนำมาทดแทนในการผลิต ในสถานการณ์นี้ คุณภาพของชุมชนลุ่มน้ำไชยาเคลื่อนย้ายไปจากจุดเดิมอย่างแน่นอน เครือข่ายความสัมพันธ์และโลกทัศน์ องค์ความรู้ที่สร้างสมมาในวิถีการผลิตแบบเดิม ถ่วงดุลในพลวัตความเปลี่ยนแปลงได้ลดลง การช่วยเหลือร่วมมือกันในการผลิตผลิตข้าววิถีการผลิตแบบเดิมน้อยลง เพราะสิ่งสำคัญก็คือ องค์ประกอบแรงงานที่ช่วยเหลือร่วมมือกันนั้น

ลดทอนไป โดยโลกทัศน์ที่ผลิตซ้ำวิถีชีวิตแบบเดิมลดลงเช่นกัน การเปลี่ยนไปของดุลยภาพโดยพลวัตใหม่ที่กำลังมานี้จะดำเนินไปสู่จุดใด แนวโน้มที่จะเป็นไปของดุลยภาพใหม่นี้คือ ลักษณะการพึ่งพิงตัวเองได้จะลดลง สภาพนิเวศของกลุ่มน้ำอาจแบ่งลักษณะของชุมชนที่ปรากฏออกอย่างชัดเจน เครือข่าย “ไข่มุข” เป็นเครือข่ายการผลิตที่เหลืออยู่ ซึ่งช่วยเหลือเกื้อกูลกันในการยืนอยู่ท่ามกลางพลวัตของเศรษฐกิจทุนและเทคโนโลยีภายนอก ชุมชนลุ่มน้ำโขงโดยรวมจะปรับตัวเข้าสู่ดุลยภาพที่อาศัยการพึ่งพิงทางเศรษฐกิจจากภายนอกมากขึ้นนับจากบัดนี้เป็นต้นไป อย่างไรก็ตามเครือข่ายความสัมพันธ์ของชุมชนอาจช่วยรักษาศักยภาพของแหล่งผลิตไว้ไม่ให้ลุ่มน้ำล่มสลาย และพร้อมๆ กันนี้อัตราเร่งของการบูตริตที่รุนแรงมาก ประกอบกับสิ่งแวดล้อมที่เสื่อมลง เป็นปรากฏการณ์เชิงประจักษ์ที่ยับยั้งการตัดสินใจของชาวนามิให้ยอมเอาระบบครอบครัวและการผลิตทั้งหมดไปไว้ภายใต้การผลิตแบบที่ขึ้นต่อระบบตลาดล้วนๆ